

ԴՍԵՂԵՂ ✓

ԸՆԹԵՐՑԱՄԱՐԱԶ

ՓԱԻՍՏՈՍ ԲԻԻԶԱՆԴ

Կ Ա Մ

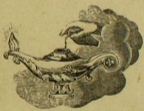
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՍԿԶԻՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ

Գ Ր Ե Ա Ց

Հ Ե Ն Բ Ի Կ Ո Ս Գ Ե Ղ Զ Ե Դ

ՈՒՍՈՒՑԶԱՊԵՏ ՀԱՄԱՂՍԱՐԱՆԻՆ ՅԵՆԱՅ

A 17396

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս . ՂԱԶԱՐ

1896

ԸՆԹԵՐՑԱՄԱՐԱԶ
ՓԱԻՍՏՈՍ ԲԻԻԶԱՆԴ
Կ Ա Մ

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Մեր նախկին մատենագիրք կամ պատմագիրք այնպիսի թանձր քողով մի ծածկուած են, որ քննագատութիւնն որչափ այլ չանայ վերջընել զայն, նորա միշտ թաքուն կը մնան դեռ ըստ բազում տեսութեանց: Նորա անպատ բովբ մ' եղեր են հետազոտութեանց, որոց մէջ քանասէրք գտեր են և կը գտնեն միշտ նորանոր ուսումնասիրութեան և յուսարանութեան կարտա կէտեր, գրականական և պատմական խնդրոց նիւթեր: Սոցա թուէն է նաև մերս Փաւստոս Բիզանդացի պատմագիր, որոց գրութիւնն ի սկզբան՝ շատերուն չ կարծիրով՝ չունէր պատմական այն մեծ արժէքը, ինչ որ ունէր Մ. Խորենացոյ պատմութիւնն, մինչև սմանք կ'ըսէին թէ՛ պէտք էր նորա պատմածները բացէ ի բաց « մերժել՝ ինչ որ յայտնապէս կ'ընդգիմանայր Խորենացոյ պատմութեան »: Սոյն կարծեաց հետևող կ'երեւի նաև Բագմալեպի մէջ գրտ-

1. Հ. Մ. Չամչ. Պատմ. Հայոց, հտ. Ա. թ. 207. Բ. 44. էջ 745-748. — Հ. Ղ. Խնճիճ. տես Պատմ. Հայ Գրչ. Հ. Գ-բ. Զ. էջ 250-252. — Քննասէր, և այլք:
2. Հ. Ղ. Խնճիճ. նոյն վերոյիշեալ տեղը:

նուած փուշտոս Բիւզանդացի վերնագրով յօ-
գուածի մի անանուն հեղինակն (1861 տարի,
էջ 53-9)։ Մինչդեռ քննադատութիւնն, տարուէ
տարի յառաջելով իւր հետազօտութեանց մէջ, բո-
լորովին կերպարանափոխ ըրաւ խնդիրը . վասնզի,
մինչդեռ դժբախտաբար Պատմահայրնիս շատ և
շատ կորսընցուց իւր յարգը՝ յաշս մերազնեայ
և օտարազգի բանասիրաց, նորա առաջնութեան
գաւհը ժառանգեց Փաւստոս, որ - ի բաց առեալ
ինչ ինչ շտիպանցութիւններ ի թիւս և ի նկա-
րագիրս անձանց և պատերազմաց, յորս մեծ
դեր խաղացեր է իւր հայրենասիրական խան-
դըն 1, - աւելի արժանահաւատ կը համարուի
իւր գրած նիւթերուն մէջ։ Այս կարծիքս ունի

1. Ներկայացէս՝ գիտնոց այն կարծիքը աւելի հաւա-
նական թուի, թէ Բիւզանդ հայ էր ազգաւ և յու-
նարէն գրած իւր պատմութիւնը։ — Թերևս հետաքրք-
քրական լինի գիտել տալ ընթերցողաց, թէ Միաբա-
նութեանս Հարց մէջ՝ անցեալ դարու վերջերէն սկսած
(1790)՝ միշտ երկու դէմքնդգէմ կարծիքներ եղած են
Բիւզանդաց մասին։ Որոնք որ ազգաւ յոյն կ'ըսեն սոյն
պատմագրիս համար՝ նոցա պարագլուխ եղած է Հ. Մ.
Չամչեան, որ թերևս չափէն այլ աւելի կը յարձակի
իւր Պատմութեան մէջ նորա անձին և գրութեան գէմ-
խակ որոնք որ հայ կ'ընդունին զինքը, նոցա պարագլուխ
եղած է Հ. Ղ. Ինճիհեան։ Այդ երկու կարծիքներն ու-
նեցեր են միշտ իրենց պաշտպանները յաջորդ տարի-
ներուն մէջ այլ, մերթ մին և մերթ միւսն գերադաս
լինելով, և հասեր են մինչև մեր օրերը . բայց թուի
թէ հետզհետէ աւելի կը զօրանայ սա մեզ երկրորդ կար-
ծիքն, այս է, թէ Բիւզանդ յիբաւի հայ եղած լինի, և
անկարելի է ժխտել, թէ սոյն կարծիքը հաստատողներուն
փաստերն աւելի ծանրակշիռ և համոզիչ են։

նաև Հեաեևայ յօգուածին Հմուտ Հեղինակն
Գեղեցիկ 1, թէ « Փաստասօս պատմութիւնն
միակ ազրբիւրն է Հայաստանի եկեղեցական և
քաղաքական պատմութեան Գ դարուն մէջ »:

Փ. Բիւզանդայ վրայ շատերը գրեր են թէ ի
մերոց և թէ յօտար բանասիրաց, զորս մատ-
նանիչ կ'ընէ Ե. Մ. « փառասոս Բիւզանդ »
Հմուտ գրքուկին ներածութեան V և VI էջն-

1. Այս առթիւ թերևս ամառոտ տեղեկութիւն մի
փափաքելի լինի ընթերցողաց սոյն հայազէտ նշանաւոր
բանասիրին վրայ: — Հներթկոս Գեղեցիկ ծներ է ի Բեր-
լին, յամին 1847 Յուլիս 1ին: Ինն հօգիւ երեք տա-
րեկան՝ հայրը տարաւ զինքը Զուիցերիոյ Բասիլէա քա-
ղաքը, ուր յետ դպրոցական շրջանը աւարտելու (յամս
1854—1865), նոյն տեղւոյ համալսարանը յանախեց
1865—1867 տարիներուն մէջ. յետոյ կրթալով ի Գե-
տինգէն, հոն կուրսիոս (այժմ ի Բերլին), Սոպպէ Հեր-
ման (+ 1894) և Ուաշմուսթ ուսուցչապետաց դասա-
խօսութեանց ունկնդիր եղաւ: Ի Գետտինգէն վարչա-
պետական աստիճան ընդունելու համար բանավերջութիւն
մ'ըրաւ (de Branchidis commentatio): Յամս 1869—
1873 Բասիլէայի կրթարանին մէջ ուսուցիչ եղաւ. յա-
մին 1872—73 նոյն քաղաքի համալսարանին մէջ սոս-
կական — ուսուցիչ (privatdozent) էր. մի և նոյն տա-
րին կանչուեցաւ ի Հայդելբերգ՝ իբրև արտաքոյ կարգի
ուսուցիչ հին պատմութեան, ուր հինգ տարի ամենայն
յաջողութեամբ վարեց իւր պաշտօնը: Յետոյ, յամին
1878, հաստատուեցաւ Յենա քաղաքի համալսարանին
մէջ՝ իբր սովորական ուսուցիչ դասական լեզուագիտու-
թեան և հին պատմութեան, ուր մինչև ցայժմ կը շա-
րունակէ նոյնը՝ ի մեծ գոհութիւն և յօգուտ իրեն ա-
շակերտաց, որոց մէջ դանուեր են և կը դանուին ևս
ներկայապէս հայազգի ուսանողք, զորս միշտ զոգու-
թեամբ կը յիշէր նոյն Ուսուցիչն իւր իրօտակցութեանց
միջոց:

բուն մէջ: Բայց այդ ժամանակէն վերջը բանա-
սէրք տակասին քննութեան և ուսումնասիրու-
թեան նիւթ ըրեր են զայն, կամ սուանձին յօ-
ղուածներով և կամ ուրիշ ազգային հեղինա-
կաց ուսումնասիրութեանց մէջ¹, որոնք շատ

Գեղգեր բազմաթիւ նրատարակութիւններ ունի գեր-
մաներէն լեզուա՝ այլեւայլ պատմական, քննադատական
և մատենագրական նիւթոց վրայ, չի հաշուելով նորա
զանազան հատերը և ուրիշ գիտնոց գրութեանց վրայ
ըրած ուսումնասիրութիւնները: Յամին 1871-72 ու-
սումնական ուղևորութիւն մ'ըրաւ ի Փոքր Ասիա և ի
Յունաստան՝ Կուրախոսի, և Սարք (Հայդելբերգ) և
Հերշֆելդ (Կեոնիգսբերգ) ուսուցչաց ընկերութեամբ:
Այս ուղևորութեան արդիւնք եղան անգագրական ան-
դեկութիւնք Լշիեսոսի, Պերգամոնի, Չմիւսնիոյ և Սար-
գիկէի վրայ, ևն:

Ինչպէս շատ եւրոպացի հայագէտք, այսպէս այլ Գեղ-
գեր՝ անցեալ տարի (1895ի նոյեմբերին) Վենետիկ
գալով՝ այցելեց ի վանս մեր և օրերով մեզի հետ անցուց,
որուն զուարթ, ընտանի և համեաւ բնաւորութիւնն այն-
չափ գրուեց զմեզ՝ որչափ իւր գարմանալի նմութիւնն:
Մասնաւորապէս զբազեցաւ նոյն օրերուն մէջ Բիւզան-
դայ պատմութեան գրչագրաց բազգաատութեամբ. նմա-
նապէս Նիկիոյ ժողովոյն Հարց անունները, և Քրիս-
տոսի եսթանասուն և երկու աշակերտաց անուանց ցու-
ցակը օրինակեց Յայտնաւորներէն և Միքայէլ ասորոյ
մեռագրէն: Իւր բազմաթիւ գրուածներէն մի քանին
յիշենք, որոնք մեր ազգային պատմութեան կամ գրա-
կանութեան հետ կապ ունին. Ա. «Գէորգայ Կիպրացոյ
նկարագիր նովմէական աշխարհին» (Georgii Cyprii
descriptio orbis Romani. Leipzig, 1890). Բ. «Դի-
ցաբանութիւն Հայոց» (Die armenische Mythologie),
և Գ. ներկոյ գրքոյկս (Die Anfänge der armenischen
Kirche).

1. Հ. Բ. Սարգիսեան՝ Աճ-Բ-Նժիշ- և Է-Բ-Բ-Գ-
Ը-Գ-Շի-Ն ի-Ն-Նիշ գրքին մէջ. - Հ. Յ. Տաշեան՝ Ա-

Համար: Նորա մէջ գտնուած կարևոր դիտելի կէտերը հետևեալքն են. ա. թէ Փաւստոս Հայ էր ազգաւ և Սահառունեաց ցեղէն. բ. Նա եկեղեցական դասակարգի կը վերաբերէր՝ հակառակ Պ. Էմինի կարծեաց. գ. Պէտր չէ շիթել Փաւստոս պատմիչը համանուն եպիսկոպոսին հետ (յայտ՝ համամիտ է և Պ. Էմին). դ. Գ. դարուն վերջերը գրած է նա իւր պատմութիւնը. ե. Հետևաբար նախ քան զգիւա Հայ տասայց, որով և օտար լեզուով. զ. Այդ օտար լեզուն հարկ էր որ յունարէն լինէր, ոչ եթէ գրականն՝ այլ սամիկ և գործածական լեզուն. ե. Հեղինակն՝ բաց ի թագաւորական դիւաններէ՝ օգտուեր է մեծաւ մասամբ ժողովրդական երգերէ և զրոյցներէ, և ուրիշ ասոնց նըման հետաքրքրական խնդիրներ. որոց մէջ շատ տարօրինակ է այն կարծիքը, իբր թէ Ս. Լուսաւորիչ Անակայ որդին չէր՝ այլ հին հեթանոս քրմերու ընտանիքէ սերած: Բայց ամենէն աւելի կարևոր կէտը, որ և զուցէ բովանդակ գրութեան նպատակը կը կազմէ, այն է՝ թէ Ս. Լուսաւորիչ Վաղարշապատի մէջ չէ հիմնած նախկին ազգային մայր եկեղեցին, այլ Տարօնոյ Աշտիշատ քաղաքին մէջ. զայս կ'ապացուցանէ Բիւզանդայ վկայութեամբ, որ կ'ըսէ. « Զայնու ժամանակաւ երթեալ Հասանէր եպիսկոպոսապետն Վրթանէս ի մեծն յառաջին ի մայրն եկեղեցեացն Հայոց, որ էր յերկրին Տա-

բունու 1, ևն յ. և փոքր ինչ յետոյ կը յիշէ քաղաքին անունը՝ Աշտիշատ: Խրոզութիւն մ' է այս - սչ ամենուն ակտորթելի - պատմական փաստերով հաստատուած, որ իրմէ նախորդ գիտնոց տեսութենէն վրիպեր էր, և որով կը տապալին շատ մի երևակայեալ շէնքեր, շափազանց պահանջներ, կարծեցեալ իրաւասութիւններ...:

Հ. Յ. Վ. Թորոսեան

1. Փ. Բուզ. Գպր. Գ. զԱ. Գ. էջ 7.

Փ Ո Ւ Ս Տ Ո Ս Բ Ի Ի Չ Ա Ն Դ

Կ Ա Մ

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Ե Կ Ե Ղ Ե Տ Ի Ո Յ Ս Կ Չ Բ Ն Ա Ի Ո Ր Ո Թ Թ Ի Կ

Ք Ա Հ Ա Ն Ա Յ Ա Կ Ա Ն դասուն նշանաբանն, « τὰ ἀρχαῖα ἔθνη κρατεῖτω — Հիև սովորոյքք հաստատուելք կայցեև », բուն կերպով կ'ընդգիմանայ պատմական զարգացման մ'ընդունելութեան : Այսու տեսութեամբ, կրօնական հասարակութեան մի հիմնադիրն, կը հաստատէ անփոփոխ կերպով, նովին իսկ հիմնադրութեամբ, բոլոր անպագային լինելիք կանոնադրութիւնները և ուղղութիւնները՝ ամենայն ժամանակաց համար : Հետևաբար յաջորդներուն ուրիշ բան չի մնար ընել՝ բայց միայն երթալ հաւատարմաբար միևնոյն հետոց վրայէն, և չի հեռանալ բնաւ ի փոքունս անգամ հիմնադրին հաստատած կանոնադրութիւններէն : Աստուածաշնչի պատ-

մազրութեան մէջ անրապետող այս ըմբռնումն՝ մոլոսիսական նուիրապետութիւնը զրաւ իբրու հիմնական հաստատութիւն մի երբայական հնութեան, ինչպէս որ կազմուեցաւ գերութեանէն վերջը, և ըստ այսմ՝ ժողովրդեան պատմութեան սկիզբը զրաւ՝ ինչ որ նորա վախճանը կը կազմէ¹։ Այս կերպով ժամանակագրութեան² հեղինակէն ճշմարտանման յարգարեցան այն բոլոր պատմական հին և լուազոյն զրոյցները, որոնք կը հակառակին այս քահանայական ենթադրութեանց. և այսպէս պատմական պատկեր մի ձևացաւ, որ ստուգիւ համապատասխանեց յետագայ սերնդոց գաղափարաց շրջանակին՝ այլ ո՛չ իրական դէպքերու։ Ճիշդ այդ սկզբանց համեմատ կը գտնենք նաև հայկական եկեղեցւոյ պատմութեան սկզբնաւորութիւնը, որ յետոյ կեր-

1. Կը կանխենք ըսել՝ թէ այն ամէն բացատրութիւնը, որ Աստուածաշնչի կամ սրբազան հեղինակաց մասին կը խօսուի, իբր լոկ մարդկային պատմիչ նկատելով գիրենք, անընդունելիք են մեզ. զի նորա՝ Հոգւով Սրբով լուսաւորեալք՝ աստուածային ներշնչութեամբ գրեցին այն գրքերը, և ոչ ոք ըստ քիմս չի նմարեց կամ չի փոփոխեց աւանդութիւնները, ինչպէս փոքր ինչ յետոյ կ'ակնարկէ հեղինակն։ Ծ. թ.

2. «ժամանակագրութիւն» ըսելով կը հասկնայ այս տեղ հեղինակս Մ. շ. շ. շ. գիրքը, ինչպէս կը կոչէ զայն Ս. Հերոնիմոս։ Ծ. թ.

սարանափոխ եղաւ և ճշդեցաւ ապագայ սրտ-
 միչներէն : Ըստ այսմ Գրիգոր Լուսաւորիչ
 իբր երկրորդ ոմն Մովսէս կը ներկայանայ
 մեզ , որ ոչ միայն քրիստոնէական հաւատքը
 բերաւ իւր ազգին , այլ կ'ըսուի՝ թէ բովան-
 դակ նուիրապետական կարգը և եկեղեցական
 կանոնադրութիւնները ինքն հաստատած լինի .
 և հայկական ազգային եկեղեցին այն կար-
 ծիքն ունի՝ թէ սոյն եկեղեցական կարգերն ,
 զորս հաստատեալ է իւր հիմնադիրն , անփո-
 փոխ մնացեր են մինչև մեր օրերը : Բայց
 կրնայ ցուցուիլ , թէ այդ կարծիքը շատ ամ-
 փոփ մտօք ստոյգ է . վասն զի նախկին հայ-
 կական եկեղեցին խոր անդնդով մի անջա-
 տուած է վերջին ժամանակաց եկեղեցիէն :
 Հայ գրականութեան մէջ Ոսկեդար կոչուածն ,
 մեծամեծ թարգմանիչներու ժամանակն , Ե-
 դարու առաջին կիսուն՝ զօրաւոր փոփոխութիւն
 մի յառաջ բերաւ : Յունական ազդեցութիւնն
 յայտնուեցաւ բուն թափով մի , և հայկա-
 կան ազգային եկեղեցւոյ գերազանց կերպով
 յատուկ բնաւորութիւնն փոխակերպեցաւ՝ զրա-
 ցի յոյն և ասորի եկեղեցական հասարակու-
 թեանց նախատիպ օրինակին համաձայն : Վա-
 ղուց արդէն , Գ. դարու կիսուն , երիտասար-
 դական աշխուժիւ վառուած Ներսէսը փորձեր

էր ընել սոյն կերպարանափոխութիւնը . սակայն չի յաջողեցաւ . որովհետեւ շատ քիչ կարեորութիւն տուաւ նա իւր հայրենակցաց ազգային անկախութեան սաստիկ զարգացած ըզգացմանց , զոր ունէին նորա նոյն իսկ եկեղեցական իրաց նկատմամբ : Իրեն որդին , մեծն Սահակ , աւելի ապահով կերպով հասաւ իւր նպատակին , ազգային ձկաումներու մասին ունեցած խոհական հեռատեսութեամբ և զգուշաւոր ընթացքով : Բայց այդ աիրապետող ուղղութիւնն սաստիկ յեղաշրջութիւն մի յառաջ բերաւ հին պատմութեան՝ ըստ տեսութեանց նոյն ժամանակներուն , և ըստ այնմ յանախ տարրեր կերպով մեկնեց և խանդարեց իրական դէպքերը . և այսպէս ուրեմն հին ժամանակաց եկեղեցւոյ դէպքերուն բոլորովին նոր կերպարանը մը տուաւ : Բայց ինչպէս որ Երբայական աւանդութիւնն այնպէս չի կերպարանափոխեցաւ յԵրկրորդ Օրինաց և Քահանայական գրոց¹ հեղինակէն՝ որ հին սասոյգ պատմական աւանդութենէն բնաւ մնացորդներ չի գտնուին , այնպէս եղաւ նաև Հայաս-

1. Այս գիրքս պէտք չէ շփոթել Հնգամատենին Ղևտական գրոց նեա ներկայ բանասէրք այդպէս կը կոչեն զայն . զի քահանայից յատուկ պարտքերը և զուհրու արարողութիւնները կը բովանդակէ :

տանի մէջ : Այն անմխարանութիւնն՝ որ կայ ընդ մէջ բազմաթիւ մնացորդաց աւանգութեան և ընդ մէջ գործածական և յօրինուած պատմութեան , կ'ապահովէ նոցա նշգուծիւնը :

Հայկական եկեղեցւոյ սկզբնաւորութեան ստոյգ պատմութիւնը ճանչնալու համար՝ հարկ է անաշառ բաժանում կամ բնարութիւն մ'ընել աղբիւրներուն :

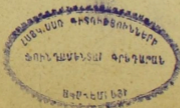
Ազաթանգեղոսի և Փաւստոսի տեղեկութիւնք գերազանց են այս մասամբ մեզի համար : Ա. Գուաշմիդ իւր բրած ուսումնասիրութեան մէջ Ազաթանգեղոսի միայ (Kl. Schr. III. 339-420), որ այս անուամբ հասեր է ձեռքերնիս , և է պատմութիւն Տըրղաս թագաւորին և Ս. Գրիգորի , ամենախիստ քննութեամբ մի աղբիւրներու՝ քաղուածոյ հաւաքեր է երկայն և շարայարեալ պատմութիւն մի , զոր ինքն կը կոչէ « Վարք Ս. Գրիգորի » : Այս տեղ կը գտնուին Հայաստանի դարձին և այնուհետև պատահած դէպքերու մանրամասն տեղեկութիւնքը , զորս ինքն բառին յատուկ իմաստովը պատմական կը կոչէ . և իրաւամբ Ազաթանգեղոսի այս մասն կրնայ իր բացարձակ արժանահաւատ աղբիւր համարուիլ : Ուստի հին հայկական եկեղեցւոյ պատմութեան հիմնական խնդրէ մի յառաջ

կու գայ ամենակարևոր՝ և մանաւանդ թէ որոշիչ հետեւանք մի, զոր սակայն Գուարշմիդ չէ հանձնած :

Չորրորդ դարու պատմութեան համար, Տըր-գասայ մահուրնէն սկսեալ մինչև թագաւորութեան բաժանումը, փառաստուի պատմական գործն առաջին կարգի պատմական աղբիւր մ' է : Այլ նոյն իսկ մեր ժամանակները, մինչ վաղուց արդէն հեղինակաւոր բանասէրք հաստատեր են նորա արժէքը, հին հայ գիտնականաց շարամիտ քննադատութեան հետեւանքն զգալի կը լինի : Յիշուի շատ զարմանալի է, որ փառաստուի անձնաւորութեան մասին եղած միակ վաւերական տեղեկութիւնը, զոր կու տայ ինքն իսկ փառաստուր անձին վրայ, Հ. Գարեգին և Էմին այլալլած և խանգարուած կը համարին : Փառաստու յիշելով այն իշխանները, որոնք նորնաւիր կաթողիկոսին Յուսկան ուղեկիցը եղան մինչև ի կեսարիա, նոցա մէջ վերջընթեր տեղը (Գ. ժԲ) կը յիշէ ¹. « Եւ զմերոյ տահմի

1. Էջ 29, ապագր. վեհեակոյ, 1889 : — Արդեւաւոր է գերմաներէն թարգմանութիւնն Մ. Լաւերին (կորսնիս 1879), սակայն երբեմն մեծամեծ վրիպակաց մէջ կ'իյնկնայ թարգմանիչն. ինչպէս, օրինակ, « և գրէին զայս -ի-հ-ր-+ (նոտարացի) արքային » (Գ. Ե) խոսքերը կը թարգմանէ գերմաներէն (էջ 63). « և Կ-

A 17396

(ազգի²) իշխանն Սահառունեաց » : Ստոյգ է թէ բոլոր միւս իշխաններն իրենց անուններովը կը յիշատակուին պատմըչէն. բայց բոլորովին հակառակ է ողջամիտ քննադատութեան, ըսել՝ թէ խանգարուած են այդ եր-

բիւրեանն (!) նստարբ, որք առաջի արքայի կային և արձանագրէին զայն » : Մինչդեռ «¹բան բառն հասարակ յուն. σιμειάριος բառն է, նոյնանիչ ընդ σιμειογράφος բառին, զոր թէպէտ չեմ կրնար ապացուցանել, սակայն ըստ բաւականի կը հաստատուի համեմատութեամբ ընդ δευτεράριος, ἀρχάριος, προσμονάριος, προσχειράριος, և այլ բառից (Հ. Ուսներ. Ս. Թէոդոս. էջ 197) : Ὑπογράφη մեկնաբանութիւնն (glosse) շատ նետարբերական է, վասն զի յոյն-կայերէն մեկնագրէ մի առնուած է այն, յորում կը կարգացուէր անշուշտ. σιμειάριος ὑπογράφη. նմա. G. Goetz : Corpus glossar. Lat. II. S. 450 : σιμειογράφος notarius. Եզակի ուղղական ձևն նոյն բառին, զոր մեկնիչն անփոփոխ պահեր է մեկնագրի մէջ գրածին համեմատ, վրան գրեր է և ապա բնագրին մէջ մտեր է :

Լուէր յէջ 60 (Գ. Գ) 'ի ձեռն մեծին Պետրոսի կրկին անգամ 'ի կեանս կը վերակոչէ զԱլծեմիկ, սորա սորմածութեանց և սիրալիր կարեկից զթոյն համար. Ալծեմիկ = Δορχιδος. — Կ'երեւի թէ թարգմանչին ծանօթ չէ Գործք Առաք. Թ :

Նա՛ նոյն իսկ ներքինւոյն վրայ ևս նորօրինակ գաղափար մ'ունի, էջ 215, այս բառերով. « Այլ Յովնաննէս եպիսկոպոս, որդի պահապանի կանանոցի Փռանի », ևն. մինչդեռ մենք կը կարգանք, Ե. Ը. « Այլ Յոնան եպիսկոպոս, որդի Փռաննայ հայրապետի » :

2. Հայկական պատմաց նրատարակիչք յիրաւի դեռ ևս բանասիրական գրութեան աղայական տեսակիտին վրայ են, և ամենեին զաղափար չունին բնագրի գիտական քննադատութեան վրայ : Եւ գրեթէ ժիշ և ժի՛ղ գարուց Բենեդիկտեանց նման կը նրատարակեն գա-

կու հասկանալի բառերը, սարգ անոր համար
 որ իրենց զաղափարներուն հետ շեն համա-
 ձայնիր, փոխանակ անուան պակասութիւնը
 ենթադրելու: Տարօրինակ է այն յամառու-
 թիւնն՝ որով կ'ուզեն ոմանք յայն ընել ըզ-
 փաւստոս. ահա էմինի խօսքերը, որ սակայն
 չէ կարող մերժել բոլորովին այն տեղեկու-
 թիւնը՝ զոր ինքը կասկածելի կը համարէր.
 և Չենք կրնար ըսել թէ արդեօք հօր կող-
 մանէ թէ մօր կողմանէ կը պատկանէր նա

նոնք: Ասան զի պարզապէս ո՛ր է է նեոպոլիտ մի կը լա-
 նան տպագրել, և եթէ նախն, 'ի ներքոյ (իջից) կը յա-
 ւելուն քմահաւոյ ընտրութեամբ միւս նեոպոլիտ զա-
 նազան ընթերցուածները: Արդ այս ընթերցուածք կը
 մտնեն 'ի տպագրին, Օրէն-ի 4 կամ Յերի-— օրէն-ի-
 և այլն բառերով, այնպէս որ՝ այդ ծանօթութեամբք
 և ոչ իսկ զաղափար մի կ'առնուի իւրաքանչիւր նե-
 ոպոլիտ ընտրին նանդամանաց վրայ: Փաւստոսի մէջ
 կը տեսնենք՝ որ նորա ընտրին խանդարուեր է ամ-
 բաւ մեկնաբանութեամբք (Glosseme). իսկ միամիտ
 տպագրողք անշփոթ այդ խանդարումները ընտրին մէջ
 անցուցեր են: Այսպէս, օրինակ իմն, յայն բառից նեո-
 գրուած են կանոնաւոր կերպով 'ի ընտրին՝ նին գրառն
 ընթերցողի մը մեկնողաբար գրած բառերն ևս. զոր օրի-
 նակ, (միշտ փակագծեալքն են յաւելուածք), Գ. Գ. —
 Քն-յն — ար-ար+ (ն-ի-— ար+) և — ար-ար+. — Գ. Ը. 'ի
 Վեր-յ (— ար-ար— ար) — ար-ար-ար-ար: Նոյն իսկ
 նայկական բացատրութիւնք կը պարզուին, և ի ընտրին
 միասին կը դանուի նաև մեկնութիւնն. այսպէս. Գ. Ե
 էջ 10. և Քն-— (երի-— ար-ար) երի-— ար-ար, մինչդեռ
 Գ. Ե. էջ 11 ուղղապէս է. և Քն-— իմն երի-— ար-ար:
 Սոյն տեղս արժանի է գիտողութեան, վասն զի Միւր-

այս երևելի ազգաստանիս 1 » : Բայց այնու՝ զի
 Հայք Միկիացոց նման իրենց ազնուակա-
 նութիւնը մօրերնէն շէին աւնուր, այդ են-
 թազրութիւնն կը կորսընցունէ իւր արժէքը :
 Ապա կը հաստատուի այն՝ թէ ստուգիլ փաւ-
 սոս Սահառունեաց 2 ցեղէն էր : Շատ ուղիղ

Թարեանք ձեռագրի ընթերցուած մի կը ցուցնեն . Մի-
 օրէն-ն՝ երկուս որդիս : Յայսմ եւ հաստատուն փաւ-
 սեր ունինք որ այդ յաւելուածք 'ի բնագրին յառաջ
 եկած են բացատրիչ մեկնութիւններէն (Glosse) : Նոյն-
 պէս Գ. ԹԲ. և շէրոյ Գ՜՜՜ (Գ՜՜՜) իշտնն Ս՜՜՜-
 Գ՜՜՜՜՜, յաւելուած մ'է : — Սակայն կան մասեր
 ալ, որք ստուգիլ երկրայականք են. զոր օրինակ. Գ. Գ.
 Իշտնն Էրկոյ Գ՜՜՜՜՜՜՜ (Գ՜՜՜՜՜՜՜՜՜՜՜), կամ Ա.
 Գ. ՁԳ՜՜՜՜ Գ՜՜՜՜՜ (Գ՜՜՜՜՜ Ն՜՜՜՜՜՜՜) : Ասան զի
 եթէ փաւսոսս, ինչպէս յետոյ պիտի ապացուցանենք,
 սպասուր է իբրև յազրերէ՝ գիւցազանց երգերէ, կա-
 բելի է թէ այդ բանաստեղծական աղբերէն ապեր է ար-
 ձակ գրող նեղինակի բոլորովին անյարմար բացատրու-
 թիւնները : Այսպիսի պարզապէս արձակ քաղուած մ'է
 Գ. Գ. Մանուկեանց և Որդունոց բարձման նին Աշ-
 րէ : Եւ եթէ այդ նիշդ է, Գ էլ 8, իմաստին ամբող-
 շութիւնն կը պարզուի բացայայտ կերպով . «Այսպէս պա-
 շարեալք ընկապնեալք գերեալք վանեալք կծկեալք
 ամենեքեան աւնասարակ յերկիր անգեալք անբարբառ
 կային, անխաղացք 'ի տեղւոջէն » : Փաւսոսս այս ի-
 մասաբ ըստ առ բառ ապեր է կոսց անզարիշտ քրք-
 մաց երգէն, որք շքանանայապեան Վրթանէս Աշտիշաս
 սուրբ քաղաքին մէջ պաշարեցին :

1. Langlois : Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie I. S. 204.
2. Հայկական անուանց գրութեան մէջ՝ Հիւրշմանի գրութեան նեղեկաց, թէ և այլով մասամբ շատ թե-
 բութիւններ ունի և մեծամեծ գծուարութեանց կը պա-

է Էմիլի կարծիքը, որով կը ցուցնէ թէ Փաւստոս պատմիչն բոլորովին զատ անձնաւորութիւն է և պէտք չէ շփոթել համանուն եպիսկոպոսին հետ. բայց կը սխալի նա, երբ կը կարծէ՝ թէ Փաւստոս պատմիչն ձեռնադրութիւն առած չէ. մինչդեռ բովանդակ զբրուածն կը հաւատաէ մեզ, թէ հեղինակն ինչ մեծ մասն ունէր այն բոլոր նուիրապետական կոիւներուն մէջ: Մարդ մի, որու համար այնքան կարեւորութիւն ունէին եկեղեցոյ շահերն և խնդիրներն, անտարակոյս պէտք էր եկեղեցական դասակարգին պատկանիլ, չի նկատելով և այն պարագայն՝ թէ Դ և Ե դարերուն մէջ ի Հայաստան շատ դժուարին էր որ եկեղեցականներէն դուրս մէկը պանուէր, որ այնքան ուսումն և զիտութիւն ունենար՝ որով կարենար իրր մատենագիր ներկայանալ: Ուրիշ աւելի կարեւոր պարագայ մի ևս. — Փաւստոս եպիսկոպոսն ամենասերտ մտերմութիւն ունէր Ներսէս կա-

տարինք, մասնաւորապէս ի և չ առաքել զբելու համար: Բայց աստի, միակ դիտական գրութիւնն՝ զոր կարելի էր նկատադրութեան առնուլ, այն է՝ Լազարոյի գրութիւնն բոլորովին անգործադրելի է իրեն անտեղութեանց համար: Ամենուն ժանոթ անուանց համար, ինչպէս են՝ Խորշ, Խորշ և այլն, փոխանակ դիտական բայց օտար X գրին՝ ևս Շն գործածեցի:

Թողիկոսի հետ, մինչ ընդ հակառակն մեր հեղինակը պէտք է որ սակաւ մի յետոյ լինի այն ժամանակէն՝ յորում ապրեցաւ եկեղեցւոյ այս իշխանը. ապա թէ ոչ՝ պիտի շկարենայինք մեկնել այն բազմաթիւ ժամանակագրական և ուրիշ տեսակ վրիպակները, որոնց մէջ կ'ինկնայ յաճախ Ս. Ներսիսի նկատմամբ:

Սոյն գրքիս սպագրութիւնը հետևեալ վերնագիրն ունին, անշուշտ ձեռագիրներէն առնելով, « Բուզանդարան պատմութիւնք »: Մեկնութիւն « Բիւզանդացւոյ պատմութեանց » (ιστορίαι) մարդու միտքը չի գտնացներ բնաւ, և Բիւզանդացոյ կամ Բիւսանդեայ բառերուն կըսպասուի: Էմինի խօսքերն այս մասին բաւական գտնացուցիչ չեն (նոյն. էջ 205). « Դըմբախտաբար կորսուեր են ձեռագրաց մէջ այն տասը տուները, որոց մէջ փաւստոս՝ Դ. գրքին վերջը՝ իւր անձին վրայ տեղեկութիւններ տուեր էր »:

Ե դարուն վերջը ապրող՝ արժանահաւատ պատմիչներէ միոյն՝ Ղազար փարպեցւոյ տուած տեղեկութիւնը փաւստոսի մասին շատ յարգի են: Նա փաւստոս կամ փաւստոս Բուզանդացի կը կոչէ զինքը (յէջ 2, 11, 14, սպագր. վեճակոյ, 1873) և յայտնապէս կը նշանակէ գրքին անունը « Հայոց

պատմութիւն » (Ն. էջ 2) : Եւ ճիշդ այն տեղէն սկսել կու տայ փառաստոսի պատմութիւնը՝ ուր որ Ագաթանգեղոս կը գազրեցունէ՝, և անոր գրուածոյն համառօտ՝ բայց ամբողջական ծանօթութիւն մի կու տայ :

Գործոյն տարօրինակ բաժանումը կամ թուարկութիւնը, որ կը բախանդակէ շորս զիրք կամ Գարութիւնք, ինչպէս կը կոչէ ինքը, Գ. գրքէն սկսելով մինչև Չ ի միասին, այլեայլ ենթադրութեանց պատճառ եղեր է : Այնչափ աւելի անծանօթ է մեզի երկու առաջին գրոց բախանդակութիւնն, որչափ զի նոյն իսկ Դ. փարպեցի նոյն շափով և բախանդակութեամբ տեսեր է նոյն զիրքը՝ ինչպէս որ ունինք մենք ներկայապէս : Արդ կը մնայ քննել թէ արգեօք փառաստոս հայերէն գրեց իւր գործը, թէ յունարենէ թարգմանութիւն է :

Այդ խնդիրը շուտով չի լուծուիր : Այն

1. ինչպէս հասկնալի է, փառաստոս չէր կարող շարունակել Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը, քանի որ վերջինս իրէ կէս գար վերջը գրուեցաւ : Լազարոյ կենթադրէ փոխանակ Ագաթանգեղոսի՝ ուրիշ ասորերէն լեզուով բնագիր մի : Բայց յայտնապէս սխալ է այս, որովհետև Հայաստանի դարձին պատմութեան գիրքը հասեր է մեռցերնիս. բայց կարելի է թէ « Վարք Ս. Գրիգորի » կոչուածը, զոր հաւարեց կամ մեացուց Գուշմիզ և անգրական ժամանակամիջոցին խմբագրուած է, ասորերէն լեզուով գրուած լինի :

յունարէն բառերն, որոնք հեղինակին պրո-
թեան մէջ կը գտնուին, ինչպէս են սատրάπης
(սատրապք, Գ, Գ), στρατηλάτης (ստրատե-
լատուշրիւն, Գ, Բ), ἀρχιδιάκονος (արքիդիա-
կոն, Գ, ԺԵ), ὀρθόδοξος (որթոդոքս, Գ, Ե
և Ը) ոչինչ կ'ապացուցանեն. որովհետև կրնան
գիրաւ մեկնուիլ այն սերտ յարաբերութիւն-
ներով, որք կային հռոմէական կայսերութեան
և Հայաստանի մէջ՝ շորթորդ գարու առաջին
կիսուն :

Պրոկոպիոս կը վկայէ՝ թէ կար փաւստոսի
գործը յունարէն լեզուով, և Պարսկական
պատերազմին մէջ Ա, 5 (էջ 26, 11—30,
23) յառաջ կը բերէ երկու կտոր, որք ձշղի
կը գտնուին փաւստոսի մէջ (Գ, ԾԵ—ԾԴ և
Ե, Է) : Պրոկոպիոս կը կոչէ գայն « ἡ τῶν
Ἀρμενίων ἱστορία » (26, 8) և կամ « ἡ
τῶν Ἀρμενίων συγγραφή » (30, 20), որ է՝
Հայոց պատմութիւն : Դիտելու է որ ձիշղ
Ղազար փարպեցոյ տուած վերնագիրն է : Սա-
կայն Պրոկոպիոսի գրքին մէջ գտնուածն հա-
րազատ բնագիրը չէ, այլ քաղուածոյ մ'է՝
փոփոխուած և յարմարցուած ընթերցողաց
ձաշակին, որոնք նոյն ժամանակի յունական
խմատակութեամբ կը խորշէին ո՛ր և է բար-
բարոս կամ օտար իրերէ. ուստի և պատ-

մին կը զգուշանայ խորթ անուններէ, և մերթ փոքրիկ անճշգումեանց մէջ ևս կ' ինկնայ : Պրոկոպիոսէն շէնք կրնար որոշ եզրակացումեան մի հասնիլ, թէ յունարէն բնագիրը արդեօք հարազատ սկզբնագիրն էր՝ թէ լսի հայերէն բնագրին քաղուածոյ մի :

Փաւստոս սակաւ մի յետոյ, Գ. դպրութեան վերջը, մեզի կարևոր տեղեկութիւն մի կու տայ (էջ 58). «Կատարեցաւ երրորդ դարը¹, քսան և մի պատմութեանց դպրութիւնք, ժամանակագիր կանոնք² փախըստեայք³ Բիւզանդեայ ժամանակագիր մեծի պատմագրի, որ էր ժամանակագիր Յունաց » :

Այս տեղեկութիւնը կը հաստատուի նաև Ղ. Փարսեցւոյ տուած ծանօթութեամբ փաւստոսի մասին : Նորա պատմական արժանահաւատութեան ջատագով կը հանդիսանայ ընդդէմ յարձակմանց իւր հայրենակիցներուն, որոնք իրենց ազգային սնապարծութեամբը

1. Անշուշտ զբնութի վրիպակ է այդ՝ փոխանակ զիւր լինելու, ինչպէս ուղղեր է յայն Գեղգեր իւր գրութեան մէջ : Մ. Թ.

2. Այսու մեկնիչն կը հասկնայ գլուխներու բաժնուած ցուցակը կամ ցանկը, որ ընդհանրապէս գրքերու սկիզբը կը գրուի :

3. Փոխանակ զիւր լինելու է՝ Փաւստոս, և իւր շէնք բառէն վերջը գտնուած խառնակ-զիւր վերջնելու է :

նախատուած կը համարէին իրենք զիրենք: Կը խոստովանի նա թէ փաւստոսի մէջ շատ երկրայելի կտորներ կան, զորս ինքը անխիղճ խարդախողաց զօրծ կը համարի: Փաւստոս՝ որ Բիւզանդիոնի մէջ իմաստութեան յըստակ աղբերէն առեր էր իւր ուսումը և կըրթուած թիւնը, շէր կարող այնպիսի առասպելայօզ անտեղի բաներ գրել: Ո՛րչափ աւելի յարզի պիտի լինէր, եթէ Ղազար աւելի ճիշդ տեղեկութիւններ տուած լինէր մեզի փաւստոսի Բիւզանդիոնի մէջ բնակելուն նկատմամբ: Բայց անտարակոյս ինքն այլ այդ մասին այնչափ զիտէր՝ որչափ մենք զիտենք, որ է ոչինչ: Այս պատճառաւ ևս՝ միամիտ հմասութեամբ կը ճօխանայ Կոստանդնուպոլսոյ հիմնարկութիւնը նկարագրելով, որ բնաւ կապ չունի փաւստոսի և նորա մայրաքաղաքին մէջ բնակութեան հետ: Եւ կարծես թէ բաւական կը համարի նա Բռզզանդացի բառը՝ փաւստոսի Բիւզանդիոնի մէջ բնակիլը հաստատելու և բացատրելու համար: Այն մասին՝ մէջ, յորում Ղազար կը խօսի այն թեթեւամիտ մարդկանց վրայ՝ որոնք իրենց լրբութեան սխալները ծածկեր են փաւստոսի

անուան ներքև, այսինքն է՝ որոնք խարդախեր են նորա գրութիւնը, կարծես մեզի հեղինակին լեզուին վրայ տեղեկութիւններ կ'ուզէ տալ: Վասնզի անմիջապէս կ'աւելցնէ նա, թէ այսպիսիք « են ոմանք ի Յոյնս, այլ մանաւանդ առաւել յԱսորիս ² »: Իսկ արդ Յոյները չէին կարող խանդարել՝ բայց եթէ յունարէն լեզուով գրուած գիրք մի. ապա կը հետևի ասկէ՝ թէ Փաւստոսի զօրծը յունարէն լեզուով գրուած էր: Այս կարծեացս նպատաւորք են նաև ժամանակագրական հանգամանքներն: Փաւստոս գրեց Գ. դարուն վերջերը, հաւանականաբար Վաւմշապուհ թագաւորին առաջին տարիներուն մէջ (359—416): Վեցերորդ դարութեան մէջ գտնուած եպիսկոպոսաց կենսագրութիւններն՝ ժամանակակցաց և մասամբ ևս ծանօթներու նկարագիրք են: Հայերէն գրութեանէ առաջ լոյս տեսեր է Փաւստոսի գիրքն, և Հայաստանի նախագրական ժամանակին կը պատկանի.

2. Փարպեցւոյ այս վկայութեան վրայ հաստատուած փաստն այնչափ կը զօրէ յունարենի համար, որչափ ասորերենի համար. մանաւանդ թէ վերջնոյս աւելի նպատաւոր է ըստ ինքեան, Փարպեցւոյ բացատրութեանը նայելով, և կրնայ փնտրելն կարծիքը հաստատելու ծառայել, որ ասորւոյ ուրումն գրչին հետքը կ'ուզէ նշմարել:

հետեւարար օտար լեզուով միայն կրնար շարադրուիլ այդ գիրքն:

Միւս կողմանէ փաւստոս շատ սրատիւ չի ընէր իւր կարծեցեալ բիւզանդական նուրբ հմտութեան: Գծրախտարար Պրոկոպիոս Հայոց սլաւոնութենէն առած հատուածները փոխեր և վայելուչ յունարենի դարձուցեր է. բայց կրնան մեզի դադափար մի տալ յատուկ անուանք: Նա որ Շապուհ թագաւորին անունը Πακούριος կը թարգմանէ՝ փոխանակ Σαπώρης գրելու, յայտ է թէ յունարէն լեզուի տգէտ մէկը սէտք է լինէր. կը յիշեցնէ այս Ազաթանդեղոսի գրքին Κουσάρων (փոխանակ Χοσρόης ըսելու) և Ἀρτασίρας (փոխանակ Ἀρταξέρξηςի): Անտարակոյս փաւստոսի յունարէնն այլ նոյն ոճը ունէր, զոր կը գտնենք Ազաթանդեղոսի յունարենին մէջ, առ Մալալասայ կամ « Διήγησις ἀπὸ τοῦ ἀγίου Γρηγορίου μέχρι τοῦ νῦν » գրութեան մէջ, հասարակ յունարէն մի, զոր կարող էր ուսանիլ օտարական որ ընտանեկան գործածութեամբ՝ մօտիկ գաւառաց Յոյներուն հետ առնչութեան մէջ լինելով¹, այլ ոչ վարժարանաց մէջ ուսած գիտ-

1. Վերջ. յէջ 186, յիշուած բառն -α-φ-ρ- ստուգիւ կը ցուցնէ թէ փաւստոսի գիրքն -α-φ-ρ-ի և -α-φ-ρ-ի -ε-լ (καλλωπιστῶ καὶ χαμηλῶ χαρακτήρι) յունարէն գրութիւն մ'էր:

նականի մի վարժ և յստակ լեզուն : Փաւստոսի գրքին սճը, կարգաւորութիւնը և բովանդակութիւնը կը հաստատեն մեզ ամէն էջի մէջ՝ թէ զբողն ոչ միայն յոյն չէ, այլ բնիկ և հարազատ արևելցի մի : Փաւստոս բոլորովին հայ է ազգաւ, և յայտմ կը կայանայ իւր գորութիւնն և իւր տկարութիւնն :

Փաւստոսի գիրքն նոյն ժամանակաց Հայաստանի ազնուականութեան և քահանայական դասակարգի հայելին է : Միայն բնիկ հայազգի մի, և այդ երկու տիրող դասակարգերու պատկանող անձ մի միայն կարող էր այնպիսի ճշգրիտ և մանրամասն տեղեկութիւններ տալ մեզի՝ աւատական և եկեղեցական շրջաններու աշխարհին և կենաց մասին, ինչպէս որ կ'ընէ իրօք Փաւստոս : Նա արտաբոյ կարգի յստակութեամբ կը նկարագրէ մեզ այն բնիկ և յայտարար հանդամանաց պատկերը : Ամենամեծ համակրութեամբ և ճարտարութեամբ նշանակուած են այն տեղ՝ տիրող իշխանաց և հայրապետաց յատկանիշ նկարագիրները : Նոյն ժամանակի Հայաստանի վրայ մեր ունեցած բոլոր ծանօթութիւնք՝ մի միայն արդիւնք են այս պատմըչիս կենդանի և իրական նկարագրութեանց : Փաւստոս մասամբ իւր իրեն պատմութեան

ընտիր աղբիւրներ ունեցեր է առջեւ. — արքունի դիւան մի կայր նոյն ժամանակները, որ ունէր նոյնպէս գլխաւոր դիւանապետ մի, արքունի դրան քարտուղար կոչուած ¹ :

Այս աղբիւրէս առեր է, օրինակ իմն, այն ամէն տեղեկութիւնները՝ որոնք անսարակոյս պաշտօնական արձանագրութեանց մէջ միայն կրնային գտնուիլ. ինչպէս ե՛ն՝ ձեռնագրուելու համար կեսարիա զացող իւրաքանչիւր կաթողիկոսաց ուղեւորութեանց պատմութիւնք : Ամէն անգամ կը յիշէ յականէ յանուանէ անոնց հետ ուղեկից եղող իշխանները, հետեւաբար լաւ հիման վրայ հաստատուած է նորա պատմութիւնը : Բայց կարելի չէ ի սպառ լուծեամբ անցնիլ փաւստոսի տեղեկութեանց մէջ գտնուած մեծամեծ թերութիւնները : Դէպ ի քահանայական դասակարգն ունեցած իրեն սաստիկ յարումն և համակրութիւնն՝ զինքը կողմնասէր կը ցուցնեն թագաւորական կուսակցութեան և քաղաքական տեսութեանց նկատմամբ. սակայն գրեթէ միշտ արգար կ'երևի առ գլխաւոր ներկայացուցիչս Աղբիանոսի տոհմին, որ հակառակ քահանայական կուսակցութիւնն էր :

1. Ի դրան արքունի կարգեալ + + + + + Մ. Խոր. Գ. ԽԿ :

Նախ և առաջ պէտք է յիշատակել այս նկատմամբ՝ թուերու մէջ զորք զրամ արտաքոյ կարգի շափազանցութիւնները և զէպքերու խանգարումները, զորս լոկ հայրենասիրական գիտաւորութեամբ ըրեր է: Բայց գիտելու արժանի է, որ ոչ միայն թշնամուոյն բրած կորստեան թիւը կը շափազանցէ, այլ և Հայոց ըրածներուն: Այս բանիս պատճառը ոչ այնչափ բարեմիտ հանոյքն եղեր է՝ զոր կը զգայ արևելցին՝ ո՛ր և է վիթխարի հսկայական իրի մէջ, որչափ այն գիտաւորութիւնը՝ որով ուզեր է ցուցընել թէ Հայաստան ինչպէս ծաղկած և բազմամարդ աշխարհ մ'եղեր է, քանի որ դեռ թագաւորաց և իշխանաց ամպարշառութիւնն չէր կործանած ազգային տէրութիւնը, և պարսկական իշխանութիւնը չէր տիրապետած: Սակայն հեղինակին ինքնաստեղծ գիտերն ըստ մեծի մասին այնպիսի բարեմտութեամբ եղած են, որ ամենէն աւելի նուազ բննագատ բնութեցողն անգամ կրնայ գուշակել իրաց ստոյգ եղելութիւնը: Շապուհի և Արշակայ մէջ եղած 34ամեայ մեծ պատերազմին ժամանակ՝ Հայր 29 յաղթութիւն կ'ընեն, որոց հետևանքը կը լինի — յետին աստիճանի կործանումն աշխարհին և զօրաւոր նախարա-

բաց անցնելը ի կողմն Պարսից : Աստի կարող է ամենայն մարդ իմանալ թէ ի՞նչ տեսակ յաղթութիւնք էին՝ որոց վրայ կը խօսի սլամաժին, թէ և բիւրաւոր Պարսիկք կը մեռնին անոնց մէջ : Շապուհի արշաւանքին միջոց ընդդէմ Հայաստանի՝ յատկապէս Սիւնեաց աշխարհն է որ կը քայքայուի և կ'աւրըշարկի, որովհետեւ — երեսուն տարի առաջ — Անգոսկի իշխանը սլամաժա եղեր էր Ներսեսի դէմ սլամաբազմելուն՝, որ սակայն նոյն ինքն փաւատասի ուրիշ տեղեկութեանց չի համապատասխաներ : Դարձեալ կ'ըսէ նա, թէ Շապուհ այն սլամաժառա հայածեց զքրիստոնեայս, որովհետեւ քաղաքականօրէն յարեալ էին առ Արշակունիս, որ է՝ առ քրիստոնեայ թագաւորս Հայաստանի : Հայկական մեծամասնութիւնն այսու այնպիսի դիտումներ կ'ընծայէ սլամաբի թագաւորին, որոնք կրնային հասկանալի լինել՝ եթէ գործը հռովմէական հզօր կայսերութեաւ հետ լինէր, բայց ընդհակառակն բոլորովին անտեղի են՝ երբ խօսքը Հայոց տկար և խախուտ տէրութեան վրայ է : Ասոնց վրայ աւելցնելու է նաև ժամանակագրական սխալները. — Պարսից Ներ-

1. Փաւստ Բուզանդ. Գ. ԾԸ. էջ. 182 (ապգր. Վեներակոյ, 1889) :

սեհ թագաւորը (293 - 302) կը յաղթէ
 և կը կուրացընէ Հայոց Տիրան թագաւորը
 (326 - 337), այնպիսի ժամանակի մէջ՝ մինչ
 վաղուց արդէն կը թագաւորէր Ներսէհի թուր
 Շապուհ Բ, և միանգամայն կը յիշատակէ
 վաղէսը (364 - 378) իբր ժամանակակից
 հռովմայեցի կայսր՝: Շատ տարակուսական
 է դարձեալ Ներսէս կաթողիկոսի և վաղէս
 կայսեր ժամանակակցութիւնն: Հայրապետն
 կ'աբսորուի կայսրէն և կը մնայ ինը տարի
 կղզույ մի վրայ, և վաղեսի մեռնելէն վերջը
 կը դառնայ ի հայրենիս, մինչ կ'ապրէր զեռ
 Արշակ թագաւորը (+ 367): Պասլ թագա-
 ւորը (367 - 374) երկար ժամանակ չի հա-
 մարձակիր բնաւ Ներսէսի հակառակ գործ
 մ'ընել՝ վախճալով հռովմայեցի ինքնակալէն.
 սա յանուանէ չի յիշատակուիր, բայց կը

1. Նեոլոգէքէ կը համարի թէ Շապուհ Բի որդին՝ կըրտ-
 սերն Ներսէհ լինի. այսու կը լուզուի ստուգիւ ժամա-
 նակագրական դժուարութեան գլխաւոր կենիտն: Սա-
 կայն, Տիրանայ մահուան ժամանակ (եթէ զայդ 557ին
 զնենք, կամ թէ սակաւ մի յետոյ՝ զուցէ 541ին) Շա-
 պուհ Բ, որ մենք էր յամին 510, չէր կարող յարուսնս
 հասած որդի ունենալ: Բաց աստի, պատմութիւնն՝
 ըստ որում Ներսէհ յաղթուեցաւ ի Յունաց և կանա-
 նոցը մեռքէն ելաւ, և յետոյ դարձեալ խազազութեան
 գաշափքը՝ զայն ետ առաւ, կը ցուցընէ՝ թէ Իրակղե-
 սիանոսի միջոց եղած Պարսից պատերազմը կը յի-
 շատակուի առ հայն ադուն կերպով:

հասկերցուի բնականաբար սաշտապանն բրխտո-
նէից՝ թէևոգոս մեծն, որ կայսր եղաւ յա-
մին 379, և որուն զահակալութիւնը չի տե-
սան ս'չ Պապ և ոչ Ներսէս :

Փաւստոսի աղբիւրները եղեր են յաճախ
ժողովրդական վէպեր, թերևս հին երգեր.
այս ազդեցութիւնը կ'ընէ, օրինակ իմն,
հաւատարիմ Գրաստամասի և Արշակ թա-
ղաւորի մահուան պատմութիւնն. Շապուհի
և Արշակայ մէջ եղած սրատերազմի նկարա-
զրութիւնն, ինչպէս նաև վասակայ հաստա-
տուն և անյրիպելի յաղթութիւններն, և այն
միօրինակ կրկնաբանութիւնը իւրաքանչիւր զը-
խոց վերջը, « բայց միայն Մերոշմանն փախ-
չէր », ի պատիւ Մամիկոնեան ազգատոհ-
մին շինուած երգէ մի կարծես առնուեր են :
Գարձեալ, երկրորդ Մամիկոնեան Մուշեղի
յաղթութեան կամ պատերազմաց պատմու-
թիւնն ³, յորում անփոփոխ միօրինակութեամբ
կը յիշատակուի միշտ, թէ բոլոր նուաճած գա-
ւառները « ի հարկի (ծասայոչրեան) կացու-
ցանէր, աշերէր, գերէր, և աւեոյր պա-
տանդս ի նոցանէ », թուի թէ յաղթանակի
երգ մ'է՛ մի և նոյն վերջաբանութեամբ որ

միշտ կը կրկնուի : Պատանւոյն Գնեւայ , գեղեցիկ Փատանձեմի և նենգաւոր Տիրիթայ սղբերգական պատմութիւնն անտարակոյս բանաստեղծական աղբիւրէ քաղուած է : Բայց պատմութեան ամենաբարձր կամ ամենէն աւելի աչքի զարնոց կէտը կը կազմէ՝ Ներսէս կաթողիկոսի տեսարանին վրայ երևիչն , իրեն առ Արշակ թագաւորն բրած սարսափելի գուշակութեամբք և սպանաւելեօք : Սակայն այդ զէպքն ժամանակագրական հաշուով անկարելի կը թուի , որովհետև կաթողիկոսն կը նկարագրուի այն տեղ իբր հասունացեալ հասակով և պատկառելի մէկը . մինչ սաուցիւ այդ պատմուած զէպքն՝ Պապ թագաւորի ծնընդենէն առաջ պէտք է պատահած լինի . ապա ուրեմն՝ ամենէն աւելի ուշ՝ յամին 360 , այլ հաւանականաբար շատ առաջ . և ահա այնպիսի ժամանակ մի կը հասնինք , յորում գլխաւոր անձն՝ Ներսէս կաթողիկոսն՝ տակաւին աշխարհիկ վիճակի մէջ էր :

Հաւանական է ուստի՝ թէ ի պատիւ թշուառ Արշակունեաց և քաջասիրտ Մամիկոնեանց յօրինուած երգերն՝ գրականութենէ զուրկ ժամանակին համար պատմական նիւթ մատակարարեր են հեղինակին , ինչպէս հաովմայեցի տարեգիր պատմըչին՝ Գովոչքիւնք հրա-

չափաւոր արակց (Clarorum virorum
laudationes) կոչուածները : Ինչպէս այն
տեղ դամբանական ճառերէն, այսպէս այլ
Հայաստանի մէջ պատմական աւանդութիւնք
ողբերէն տներ են իրենց ծագումը : Պա-
տանուոյն Գնեւոյ պատմութեան մէջ յայտ-
նապէս կը յիշատակուի, թէ նենգութեամբ
եղած սպանութեան իւրարանչիւր պարագայք
առնուած են ի պատիւ սպանելոյն եղած ողբա-
կան երգերէն ¹ : Ս. Ներսէս իւր բոլոր նգամբը
չանոց արգելուլ մեռելոց համար եղած կոծը
և աշխարումը, իրր հեթանոսական աւելոր-
գապաշտութիւն մի, բայց ի զմւր : Նոյնպէս

1. Փաւստոսի իտղերն (Գ. դլ. ժն, էջ 121) մեծ
կարեւորութիւն ունին, զան զի կը հաստատեն այն
կարծիքը՝ թէ Փաւստոս իւր պատմութեան նիւթը քա-
ղեր է գիւցազանց և յուշարկաւորական երգերէն, ողբ
բերանացի աւանդուեր էին : « Ազա իրրև մեծ իրքն հա-
մարնակ յայտնեցան ի լսելիս ամենեցուն, և ի ձայնար-
կուքն ամենայն եղև նա մայր ողբոցն, և ձայնարկուքն
ամենայն ի ձայն ողբոցն սկսան նուազել զիրան արփա-
նացն Տիրիթայ, զակն զնելն, զքսութիւնն, զննարս
մահու նիւթել, զսպանումն, ձայնիւքն զեղգեղեալ խան-
զազատութեամբ, ի նուանել իւրեանց ձայնիցն, իրքն
յայտնեալ հռչակ հարկանէր » : Այս երգերը կը յորինէին
լալականք և ազգական կանայք (Մ. խոր. Բ. 4), ինչ-
պէս բոլորովին նման վրէժխնդրական քանաստեղծու-
թիւնն Կորսիկայի՝ շինուած է սպանելոյն ընտանեաց
կանանց կողմանէ : Փառանձեմ շատ նիշդ և զեղեցիկ
կերպով կը համեմատի Մերիմէի Աշ-նէին :

բաշատիրտ իշխանն Մանուէլ Մամիկոնեան
զուր տեղ արգիլեց զայն, որ՝ յիշելով Սըր-
բոյն սպատուէրը՝ մահուան անկողնի միջէն
խափու հրամայեց և խրատեց, որ ամենևին
չի կոծեն զինքը իրեն յուղարկաւորութեան
հանդիսին միջոց: Սակայն հայ ժողովուրդն
այնու չի թողուց իւր սովորութիւնը, և սգա-
ւոր երգերով սպատուեց իւր վերջին զիւցազնը՝¹

1. Փաւստոս Բիւզանդ. Ե. ԽՂ. — « Եւ (Մանուէլ)
իբրև կայր հիւանդ ի մահինս իւր... առաջի ամենեցուն
առէ... Մի յանկարդ իբրև նեթանոսս կոծ կամ աշ-
խարանս որ անյուսութեամբ զնիցէ ինն:... Զի մեզ
մեծ հայրապետն Կերսէս զայս համակ սպատուիրէր», և
այլն (էջ 264-5): — Յայտնապէս կը տեսնուի Բիւ-
զանդայ դրութենէն, թէ ինչպէս հայ ժողովրդեան մէջ
խոր արմատ ձգեր էր այդ սովորութիւնը, և թէ ինչ-
պէս ժողովուրդն երախտագիտական սգաւորք մի կը հա-
մարէր սպատուել իրեն զիւցազները այդպիսի երգերով:
Կ'ըսէ Բիւզանդ (էջ, 266). « Այլ իբրև մեռաւ մեծ
սպարապետն Մանուէլ, հրամանն՝ զոր տայր յաղագս
կոծոյն շղենիոյ՝ այնմ ինչ որ ոչ անսաց. այլ ամենայն
մարդ երկրին Հայոց կոծ եղեալ, մեծաւ աշխարանօք
լային զնա առ հասարակ ազատք և շինակամք: Զի ա-
մենայն մարդ իբրև զհօրէ ի կարի աննէին զնմանէ
վասն քաղցրութեան մարդասիրութեան, նեղութեան,
հանգարտութեան, ինամոտ քարերարութեան՝ քարէնչան
զաշխարհաշէն աննն Մանուելի: Ամենեքեան բերանա-
բաց հառաչէին զկնի նորա, կզկաթ կաթազի լինէին
զիւրեանց քաջ զօրավարէն, զփրկէն իւրեանց, զյաղ-
թական զանուանին զարգասուէն, յայնպիսոյն նեռա-
ցեալ գնացեալ ի յանջատելն ի մեկնելոյն »: — Այս
առղերսու մէջ ո՛վ չի տեսներ եռանդուն սրտի կայտեր,
երախտագէտ թելերու թրթուռներ, քերականական

Դարձեալ, առասպելախառն զրոյցի կերպարանք ունին այն բոլոր յասկապէս բրիտանեայ սլաւոնութիւնք, յորս ամբարիշտ Վաղէս կայսեր հալածանաց վրայ կը խօսուի, որոնց միջոց այլևայլ նեղութիւններ կրեցին արքն Աստուծոյ՝ Բարսեղ և Ներսէս : Այս պատմութիւնք ակնյայտնի ապացոյցներ են, թէ ինչպէս զրականութենէ զուրկ ժողովրդեան մէջ՝ սերունդ մի միայն յառաջ պատահած գէպքերն անգամ կը մտնուին ի սպառ, և կամ խանգարուած և ոչ պատմական սնով կը հասնին յաջորդաց : Նոյն խակ այն գէպքերը, որոնք իւր ժամանակէն հազիւ երեսուն տարի յառաջ պատահեր են, Փաւստոս բոլորովին առասպելական զրոյցի սնով կը նկարագրէ մեզի : Այս ամէն ըսածներէս կը հետեի, թէ ընդհանրապէս ամենայն գգուշութեամբ և շափով պէտք է օգտուիլ մեր պատմըէն, կամ լուսագոյն ևս՝ ժամանակագրէն, թէ և շատ անգեկութիւններ ունի, որոնք մեծ արժէք ունին իրենց մանրամասն պա-

կապերու անաստոյ գրչի հետքեր, որ նոյնանիշ բառերու խնդմամբ ուզեր է գրացմանց շերտութիւնք և սասակութիւնք բացատրել. և Փաւստոս ուրիշ քան չէ ըրած, բայց նոյնը առեր անփոփոխ և իւր պատմութեան կարգին և իմաստին յարժարցուցեր է :

բազայից համար : Եւ այս բանս այնչափ աւելի
ցաւալի է , որ ինքը — ի բաց առեալ յոյն
և հասկմայեցի պատմըչաց մի բանի սակաւ
տեղեկութիւնները — Հայաստանի Գ. դարու
եկեղեցական և բազարական պատմութեան
միակ աղբիւրն է :

Այս բանս այնչափ աւելի յայտնի կը լինի ,
երբ համեմատենք զինքը նոյն ժամանակի
ուրիշ պատմական աղբերաց հետ , որոնք
գրեթէ բնաւ արժէք չունին : Այս բանս կըր-
նանք ըսել յատկապէս Մ. Խորենացոյ
պատմական գործոյն համար , այն պատճառաւ
պարզաբար՝ որ Գուաշմիզի և Կարբիէրի ու-
սումնասիրութեամբք ցուցուեցաւ , թէ Մ. Խո-
րենացոյ գրութիւնք Է. դարու գործեր են ,
եթէ ոչ աւելի ևս ուշ , և հետեւաբար եր-
կայն ժամանակի միջոց մի կայ ընդ մէջ
գրութեան և պատմուած զէպքերուն : Օրի-
նակ իմն , քննենք միայն այս տեղ այն ժա-
մանակագրական գրութիւնը , զոր կը հաստատէ
Մ. Խորենացի եկեղեցական պատմութեան
համար : Նա բաւական կը խոտորի Փաւս-
տոսէ , ինչպէս կը հաւաստէ երկու հեղինա-
կաց աւանդած կաթողիկոսներու ցանկերուն
հետեւեալ բազդասութիւնն .

Փառաստու

Խորհրդացի

Գրիգոր	Գրիգոր	30	տարի
Արիստակէս	Ռատակէս	7	—
Վրթանէս	Վրթանէս	15	—
Յուսիկ	Յուսիկ	6	—
Փառէն	Փառնեքսեհ	4	—
Շահակ ¹	—	—	—
Ներսէս	Ներսէս	34	—
Չունակ ²	—	—	—
Յուսիկ ³	—	—	—

1. Այս Շահակը կամ Սահակը՝ Աղբիանոս կայսր-
կոպոսին ազգատունմէն էր, վասնզի « ոչ որ գոյր ի
տանէն Գրիգորի (կաթողիկոսութեան) արժանի», կ'ըսէ
Բիւզանդ (Գ. Փե):

Մ. Թ.

2. Այս անձս, որ Ս. Ներսէսի կենդանութեան մի-
ջոց՝ Արշակ թագաւորին նրամանաւ կաթողիկոս եղաւ,
ինչպէս կը պատմէ Բիւզանդ (Գ. Փե, էջ 127), և ու-
րուն ձեռնադրութեան ոչ մէկ կայսկոպոս չ'աւանկցաւ
և ներկայ չեղաւ՝ քաց ի Կորգուաց և Աղմեկաց կայս-
րկոպոսներէն, մտայուեր է կաթողիկոսաց ցանկին մէջ
գրուելու 1. Բարսեղեանի գրութեան մէջ (Արմգ. 1895.
թիւ 92):

Մ. Թ.

3. Սա, որ և Յուսիկ Բ. Աղբիանոս կայսկոպոսի ցե-
ղէն էր, որ Ս. Ներսէսի մահուընէն յետոյ կաթողիկոս
գրուեցաւ Պապ թագաւորին նրամանաւ. սա և իւր
նախորդն Չունակ առաջինը եղան, որոնք կետարիա չի
զնացին կաթողիկոս ձեռնադրուելու համար, որուն հա-
մար բողոքեցին կետարու հայրապետը և « լուծին զԻ-
խանութիւն կաթողիկոսութեանն », ինչպէս կը պատմէ
Բիւզանդ (Ե. ԻԹ):

Մ. Թ.

—		Շահակ	3 տարի
Չաւէն	3 տարի	Չաւէն	4 —
Շահակ ¹	2 —	—	— —
Ասպուրակէս		Ասպուրակէս	5 —

Խորենացոյ անուանց և թուականներու ցանկն գրեթէ միակ հիմն և աղբւրն եղած է յետագայ բոլոր հայագրի պատմիչներուն, այս պատճառաւ ևս շէնք կարող իրր ստոյգ աղբւրներ գործածել անոր վրայ հիմնուած եկեղեցական պատմութեանց տեղեկութիւնները: Այդ երկու ցանկերը քննելու համար սկսինք Մեծն Ներսիսէն: Կաթողիկոսաց բոլոր ցանկերն (նաև Միրայէլ ասորին և յոյնը) կաթողիկոսութեան 3/4 տարի կ'ընծայեն իրեն, որ անկարելի է: Ներսէս թունաւորեցաւ Պասյ թագաւորէն (+ 374). սա՛ Ներսեսի մեռնելէն վերջը՝ եկեղեցական կարգաց և կանոնաց հակառակ շատ բաներ քրաւ. հաւանական է ապա, թէ նորա մահն պատահած լինի՝ ամենէն աւելի ուշ՝ 373 տարւոյն վերջերք և կամ գէթ 374ին սկիզբը:

1. Սա Սահակ Կորնայ կը կոչուի, որ անմիջապէս Չաւենայ յաջորդեց, որ երկու տարի միայն կաթողիկոսութիւն քրաւ, և իրեն յաջորդեց Ասպուրակէս Մանազկերացի, որ Աղբրանոս եպիսկոպոսի ջեղէն էր (Բիւզ. Ե. Գ և Գ):

Ներսէս՝ կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ Կեսա-
րիոյ Եւսեբիոս հայրապետէն, որ Մեծին
Բարսղի նախորդն էր (Փաւստոս, Գ, Դ) :
Եւսեբիոսի հայրապետութեան ժամանակը կը
պատահի 362 – 374¹ տարիներուն մէջ,
հետեւաբար 362էն յառաջ Ներսէս չէր կարող
կաթողիկոս լինել² : Ճշդիւ կը համաձայնի
ասոր հետ Սոկրատայ եկեղեցական պատ-
մութեան մէկ տեղեկութիւնը (Գ, 25), որ
կ'ըսուի թէ՛ առ Յովիանոս (363 – 364)
ուղղուած Անտիոքիոյ ժողովական թղթոյն
ներքե ստորագրեր է նաև Իսակիւս (Իսակիւս)
Ἀρμενίας μεγάλης. Սա՛ նոյն ինքն է Շա-

1. Ընդհանրապէս եկեղ. պատմիչք Ս. Բարսղի հայ-
րապետութեան սկիզբը կը գնեն Քրիստոսի 570 թուա-
կանը, հետեւաբար Եւսեբիոսի մահն այլ կամ 569ին վեր-
ջերը և կամ 570ին սկիզբը պատահած պէտք է լինի.
չգիտեմ ինչո՞ւ գրքակիս հեղինակն 574 տարւոյն մէջ
կը գնէ զայն. (տես Migne, Patrolog. I, S. Basile.
— Alzog, Patrol. I. 1877. p. 338. — Fialon, E-
tude historique et littér. sur S. Basile, Paris,
1869, p. 83).

Ն. Թ

2. Հմմտ. վերը, յ'էջ 419. Կրնայինք յիշուի շրնդու-
նիլ այն տեղեկութիւնը, թէ Ս. Ներսէս ձեռնադրուած
լինի Եւսեբիոս հայրապետէն (Փաւստ. Գ, Դ), որով
հաստատած կը լինէինք Փաւստոսի պատմածը (Դ, ԺԵ).
սակայն Փաւստոս Ներսեսի ի Կեսարիա երթին պատ-
մութիւնը կը գրէ հասանազանաբար այնպիսի պաշտո-
նական սղորհոց վրայ հիմնեալ տեղեկութեամբք, որ չենք
կրնար շրնդունիլ զայն :

հակը՝ նախորդն Ներսեսի, զոր փաւատօս
միայն կը յիշէ : Մովսէս կը շփոթէ զայս
ընդ Շահակայ կորդուացւոյ (կորճեայ), որ
(Չաւենէն) վերջը կաթողիկոս եղաւ, և սխալ-
մամբ Աղբիանոսի տոհմէն սերեալ կը հա-
մարի զայն : Բաց աստի, Մովսէս՝ երիտա-
սարդ հասակի մէջ վախճանած Ա Յուսկան՝
և նորա թոռան Ներսեսի կաթողիկոսութեան
մէջ եղած ժամանակամիջոցին կը զնէ փա-
ներսեսի 1/4 տարուան կաթողիկոսութիւնը, որ
ամենեւին հաւանական չէ : Փաւատօս՝ Ներ-
սեսի մահուընէն յետոյ ուրիշ Յուսիկ մ'այլ
կը յիշատակէ, որուն վրայ լուսութեամբ կ'ան-
ցնին Մովսէս և իւր հետեւողք : Այս զի-
պուածիս մէջ ուրիշ երկու արտաբին ցուցակք
կը հաստատեն փաւատօսի տուած տեղեկու-
թիւնը. Տէր Միքայէլ Պատրիարքը իւր Քա-
հանայոչքիւն ² կոչուած գրութեան մէջ Ներ-
սեսի յաջորդ կը զնէ .

1. Մ. Խորենացւոյ պատմածն բոլորովին կամայա-
կան զիւս մ'է բնականաբար իբր թէ Տիրան սղանել
տուեր է զՅուսիկ այն պատճառաւ, որ սա արհամար-
հեր և նախատեր է Յուլիանոսի պատկերը : Սակայն
ոչ Տիրան և ոչ Յուսիկ ժամանակակիցք չէին Յուլիա-
նոսի, հետեւաբար յայսմ ևս սխալ է Մովսիսի ժա-
մանակագրութիւնն :

2. Էջ 34, տպագր. Երուսաղեմի, 1871 :

16. Տէր Յուսիկ. — Ս. Ներսեսի մասնակցութեան յետոյ՝ սա 4 տարի կաթողիկոսութիւն ըրաւ :

Նոյնը կը հաստատուէ նաև ցուցակն, « Καθολικοί της μεγάλης Ἀρμενίας » (cod. Paris. DCD fol. 180v. ապագրեալ ի Combefis-է, Historia Monothelitarum cl. 288): զ օգիոս Նորսէսի Էտի ԼԾ նն անքտայն Փարմի. էւթ՝ օտայ Յուսիկ Էտի Կ.

Մինչև ցարդ ըսածներէս կրնամ ապահովալու հետեցնել, թէ Մոսլուէս ըստրուիին ըստ ըմն գասարեր է հետեւալ կաթողիկոսաց կարգը. Շահակ, Չաւեն, Ասպուրակէս. փոխանակ գնելու՝ Չաւեն, Շահակ, Ասպուրակէս: Յայտմ կս Տէր Միքայէլ ամենայն կերպով համաձայն է փաւսաստի հետ :

Որովհետև փաւսաստ ամենեւին տեղեկութիւն չի տար թուականներու մասին, և Մոսլուի տուածներն այլ սխալ են, հետեւարար անկարելի է կաթողիկոսաց ժամանակագրութիւնը կազմել: Կրնանք միայն հետեւալները հաստատել, թէ ա. Արիստակէս 325ին միջոցները (կաթողիկոս) էր, վասն զի Նիկիոյ ժողովոյն Հարց թուէն է. ր. Ս. Ներսէս կը մեռնի 374 թուականէն առաջ. և գ. Մեծն Սահակ կը մեռնի նուաասարգի 30ին (= 7 սեպտեմբերի), Յաղկերա թի

կոոց հռչակաւոր մեհեանը կը կործանէ, որոց գոյութիւնը կը հերքուի պարզաբար Ագաթանգեղոսի պատմութեան հետ համեմատելով այդ տեղեկութիւնը : Արձանագրութիւն մի « յոյն և իտալացիացի նշանօր » (Չե՛ն. Գլակ. էջ 34), կեղծ պատմական գրութիւններ, որոնց խորագիրը կամ անուանք կրնան համեմատուիլ Պաղոմէոս ֆե՛ննոսի¹ և Ստոյն – Պլուտարքեայ (de fluviis²) անուանց հետ, (պատմութիւն Հեփթաղաց յունարէն լեզուով գրուած և պատմութիւն ճե՛նաց = Չի՛նաց) կը ներկայացնեն ծանօթ խորհարարի մի ազրիւրները : Չե՛նոսայ գիրքն, իրեն ոչ նուազ կատկածելի շարունակութիւնն այլ միասին առած, զոր շարագրեր է Յովհան Մամիկոնեան, կը ներկայացնէ առասպելախաան գրոյցը կամ պատմութիւնը Գլակայ կամ Սուրբ Կարապետի մանրին, որ նախա-

1. Ս., ըստ վիպութեան Սուխասայ, է նոյն բնքն Պաղոմէոս Աղեքսանդրացին՝ որդի Հեփեսոսիոնի, Տրոյանոս և Ազրիանոս կայսերաց միջոց, որ իւր նայրենիքէն ֆե՛ննոս կոչուեր է : Այլեւայլ արձակ և ստանաւոր գրութիւններ ունի առ ինչպէս կը յիշատակէ Փոս իւր Մ-դ-դ-դ-նին մէջ, յորո նշանօր է « Πτολεμαίου τοῦ Ἡφαιστιώτου περὶ τῆς εἰς πολυμαθίαν καὶ νῆς ἱστορίας λόγοι ε ».

2. Ստոյն-Պլուտարքեայ ընծայուած գրքի անունն է, յն. περὶ ποταμῶν.

պատիւ հիմնարկութիւնն էր Մամիկոնեանց :
 Սոքա այն ժամանակ միայն Տարօնոյ մէջ և Աշ-
 տիշատայ շրջակայները հաստատուեցան, երբ՝ Ե-
 զարու մէջ՝ Գրիգոր Լուսաւորչի տանը վերջին
 կաթողիկոսին ժառանգ մէկ հատիկ զտանք մի-
 շոցով՝ իրենց ցեղին ժառանգութիւն ստա-
 ցան հայրապետական տանը պատկանող զիւ-
 ղերը և ստացուածները ¹ : Այս սուտ — պատ-
 մադրութեան հեղինակին զիտած գլխաւոր
 նպատակներէն մին եղեր է, յաւելուածներ
 ընել Ազաթանգեղոսի Հայաստանի դարձի
 պատմութեան վրայ, որոնք մեծ կարևորու-
 թիւն ունէին յաշտ բարեպաշտ ընթերցողաց :
 Զենորայ պատկառելի հասակն իբր հաւաս-
 տի փաստ կը նկատուի այն տրուած տեղեկու-
 թեանց արժանահաւատութեան, ինչպէս բա-
 րեմտաբար կը նշանակէ հեղինակն ². « Եւ
 դուք մի ինչ աղարտէք զսակաւ պատմութիւնս,
 կամ եթէ Ազաթանգեղոս զայդ ոչ յիշէ. զի
 ես յառաջագոյն գրեցի քան զնա » : Գրի-
 գորի յղութիւնն կը պատահի Արտազ դաւառին
 մէջ, « ի հանգիստ սուրբ առաքելոյն թա-
 դէոսի », ուր յանուանէ կը յիշատակուին

1. Ղազար Փարսզ էջ. 105-4 :

2. Զենորայ Գլակայ Պատմութիւն Տարօնոյ, էջ 19.
 Վենետիկ, 1889 :

նորա գայեակներն ի կեսարիա՝ Բուրգար և Սոփի, և Եւթաղէ (Εὐθαλής) եզրայրն Սոփիայի, և Գրիգորի աներն՝ Գաւիթ, և իւր ամուսինն՝ Մարիամ: Կը յիշատակուի պարձեալ Գրիգորի Ռըստակէս սրբույն ճրգնաւոր գաստիարակն՝ Նիկիմաքոս (Νικίμαχος), Գրիգորի եղբայրն (Սուրէն) ճենաց աշխարհին վրայ կը թագաւորէ, իսկ քեոսրգին՝ սպիտակ կոշուած Հոնաց կամ Գթաց վրայ կ'իշխէ, և այլն: Արդ տարօրինակ բան է՝ որ նոյն այս անդեկութիւններս կը գտնենք Մ. Խորենացոյ սլաւոմութեան մէջ, ուր միայն չի յիշատակուիր Լուսաւորչի ազգականաց արեւելքի այս կամ այն կողման վրայ թագաւորելը: Սակայն Խորենացոյ անդեկութիւնք Չենորայ հեղինակութեան վրայ հաստատուած չեն, այլ ուրիշ սուս սլաւոմագրութեան մի վրայ՝ որ նոյնպէս հին է ժամանակաւ, Արաթիթէս (*Αρπιος) եպիսկոպոսի մի թղթոյն վրայ, զոր կը յիշատակէ Ազաթանդեղոս այն տասնուերկու եպիսկոպոսաց կարգին մէջ՝ զորս ընարեց Ս. Գրիգոր քրմաց ցեղէն¹: Այլ թէ արդեօք Մովսէս օգաուեր է Չենորայ գրքէն կամ թէ

1. Ազաթանդեղ. էջ 650. Վենետիկ, 1862.

վերջինս առաջնոյն պատմութենէն, այս լոկ մասեննագրական խնդիր մ'է, և բնաւ պատմական կարեորութիւն մի չունի:

Ուրիշ ժամանակակից աղբիւր մ'այլ է անշուշտ հետեւեալ գրութիւնն. «Յազազա զարմից Սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի և պատմութիւն Սրբոյն Ներսէսի Հայոց հայրապետի»¹: Հեղինակն, որ շատ օգտուեր է փաւստոսէն, հաւանականաբար գրականութեան ոսկեդարուն կը պատկանի և պէտք է նոյն ինքն Մեսրոբ լինի կամ իւր աշակերտներէն մին²: Մ. Խորենացոյ օրինակն բաւական է ցուցնելու համար թէ որքան սակաւ կարեորութիւն ունի սնական կամ գրական կոչուած փաստն³: Հեղինակին 3/4 տարիներու կաթողիկոսութիւն ընծայելն Ներսիսի, որ լոկ աւանդական է և ոչ պատմական, բնաւ նպաստաւոր չէ իրեն գրութեան ժամանակին: Բայց կան զեռ աւելի տարակուսական կէտեր: Երբոր Ներսէս կեսարիա կ'երթայ կաթողիկոս օծուելու համար, ոչ միայն

1. Սոփերք հայկականք. 2. էջ 1. սպգր. վենետկ. 1855. Թրգմ. Լանդլուայի, Collection II, S. 21 ff.

2. Լանդլուա. անդ, էջ 19:

3. Բնականաբար զանց կ'ընեմ յիշել տեւրեան փն, փ՛ Գլուխները, զանս զի նոյն իսկ Լանդլուա կը զանէ անանց մէջ վերջը եղած իւանգարում մի:

նախարարաց ստորական նախարարութիւնն կ'ընկերէ իրեն¹, այլ և ոչ նուազ քան 28 եպիսկոպոսունք կ'ուղեկցին իրեն : Սոյն հանգամանքս բնաւ պատմական չէ : Փաւստոս յականէ յանուանէ կը յիշատակէ այն ամէն իշխանները, որոնք ուղեկիցք եղան առթիւ ձեռնադրութեան Յուական (Պ, ԺԲ), Փառենի (Պ, ԺԶ), Շահակայ (Պ, ԺԷ) և նոյն իսկ Ներսիսի (Պ, Դ), և սակայն չկայր անոնց հետ և ոչ մէկ եպիսկոպոս : Այս բանս բուրբովին հակառակ լինելով յետագայից տեսութեանց, ուստի և պարագային համեմատ եպիսկոպոսներ կը հնարէին : Սոյն եպիսկոպոսաց ցանկին մէջ վերջինն է (Պ, էջ 26) « Գնել եպիսկոպոս Մելեանուայ » . արդ, կարելի է ցուցնել թէ Մելիաինէի աթոռին վրայ այսպիսի եպիսկոպոս բնաւ գոյութիւն չէ ունեցած, որովհետև Ս. Ներսիսի ժամանակակից եպիսկոպոսաց անուանքք գիտենք թէ ոչր էին . նախ՝ Ուրանիոս (վերջին անգամ յիշատակուած յամին 363), և յետոյ Ուրէյոս՝ որ հայ կաթողիկոսէն վերջն այլ զեռապրեցաւ : Ապա ուրեմն Գնել եպիսկոպոսը լոկ հեղինակին մտաց գիտն է : Դար-

1. Հեղինակին իշխանաց ցանկն ևս Փաւստոսի անուանց համեմայն չէ :

ձեալ, Արշակունեաց ծառայող և հպատակ իշխանաց մէջ երկու անգամ կը հանդիպինք նաև Մելիտինեայ իշխանին¹ : Աստի կրնանք հետևցնել, թէ հեղինակն Մելիտինէ քաղաքը Մեծ Հայոց մէջ կարծեր է, ինչպէս որ Առաջին Հայքն այլ մի և նոյն քաղաքական սպայմանի կամ առնչութեան մէջ կը գնէ : Կը պատմէ թէ ինչպէս Ս. Ներսէս բազմաթիւ եկեղեցիներ շինել տուաւ Սերաստիոյ մէջ, յորմէ յայտնապէս կ'երևի թէ հեղինակն բնաւ դադարաւ չունի եղեր Հայոց թագաւորութեան քաղաքական սահմաններուն վրայ, որ արդէն վաղուց վերցուեր էր իր գրած միջոցին : Հռովմէական կայսրութեան սահմաններուն մէջ ևս նա կայսրկոպոսական թեմեր կ'ընծայէ Մեծ Հայոց կաթողիկոսին² :

Բոլորովին սխալ է հեղինակին այն վկա-

1. Գլ. Ը, էջ 55 և ժԳ, էջ 88. Ներսիսի ձեռնագրութեան միջոց կ'երևի՝ Սպանդիաս, և մահուան միջոց՝ Համամ : Ի մէջ այս երկու դիպաց կան 34 ամբ, հեղինակն իմաստնաբար ի Մելիտինէ դրած է իշխանութեան փոփոխութիւն մի :

2. Յովն. կաթողիկոս (էջ 55, տպագր. Երուսաղեմի, 1843) Հայոց ազգային եկեղեցական դասուն մէջ կը գնէ Սերաստիոյ, Մելիտինեայ և Մարտիրոսաց — քաղաքին (Նիքիկերտի) մեարապոլիտները : Հեղինակն թերևս իրմէ օգտուած է :

յութիւնն, որով կը հաստատէ թէ Հայաստան մինչև Քաղկեդոնի ժողովը կախումն ունէր Կեսարիայէն¹ : Հաւասարապէս՝ բայց նոյնչափ ևս հակառակ պատմութեան՝ կ'աւանդէ յոյն Պատմոնոշիւնն (Διόγγωσις), թէ Ս. Սահակայ անկմամբը կամ գահէնկէց լինելովը վերջացաւ Կեսարիոյ հայրապետաց նախագահութիւնը² : Այս ամբողջ գրութեանս մէջ միակ կարեւոր և արժէք ունեցող բանն է՝ կարգն կամ դասաւորութիւնն գահուց հայ իշխանաց, որուն հեղինակը կը համարուի նոյն ինքն Ս. Ներսէս : Սոյն յիշատակարանս մի և նոյն աղբիւրը կամ ծագումը ունի՝ ինչ որ ունէին փաւստոսի մէջ գրանուած կաթողիկոսաց ուղեւորութեանց պատմութիւնը : Անտարակոյս պատմիչն աչքի առջև ունեցեր է այն գրութիւնը, և անոր վրայ հիմնուած՝ իրեն տկար միջոցներով շարագրեր է Ներսիսի կենսագրութիւն մի : Իբր պատ-

1. « Այնք ազադաւ աւուսին ձեռնագրութիւն Հայքի Կեսարիա, մինչև ի ժողովն Քաղկեդոնի » : Պատմ. Ս. Ներսիսի կաթողիկոսի Հայոց. Սոփ. ՀՅԿ. Զ. էջ 51.

2. Combesis. hist. Monoth. cl. 289 « ἡ οὖν χειροτονία τῆς Ἀνατολῆς ἐκωλύθη ἐκ τῆς Καισαρείας διὰ τὴν ἐκπτώσιν τοῦ Ἰσαάκ » . որ է. « Չեռնագրութիւնն Արեւելից բարձաւ ի Կեսարեայ անկմամբն Սահակայ » :

մական աղբիւր բնաւ արժէք չունի այս գրութիւնս այլ, ըստ որում փառաստօի հետ շի համաձայնիր :

Մինչև ցարդ մեր ըրած բնութիւններէն և զխոսողութիւններէն կրնանք եզրակացնել, թէ առաջին ժամանակաց հայկական եկեղեցւոյ պատմութեան համար միայն երկու ստուգիւ արժանահաւատ աղբիւրներ ունինք, որ է Ս. Գրիգորի՝ վարքն Ազատանգեղոսի գրքքին մէջ, և երկրորդ՝ փառաստօի պատմական երկասիրութիւնն :

Հին հայկական եկեղեցւոյ գոյութեան և կենաց պատկերն՝ ստուգիւ իբրն յատուկ բնութութեամբ մի կը ներկայանայ մեզ, որ և զգալի կերպով կը տարբերի ապագայ վիճակէն : Էւ այս բանիս մէջ կը գտնենք երաշխաւորութիւն մի արժանահաւատութեան այն աւանդութեան, որ երկարժամանակ մտոցուած էր անհոգութեամբ :

Հայկական եկեղեցին կը պարծի, թէ իւր հիմնադիրներն մահկանացու մարգիկ շէն եղած և ո՛չ առաքեալք, այլ նոյն ինքն Գրիգորոս : Այս բանս կը հաստատէ նա՝ հիմնուած Ազատանգեղոսի պատմութեան վրայ¹. Ս.

1. A (= Agathangelos Ausgabe v. Titlis 1882) CII ff. S. 427 ff. — G (= Agathangelos neu herausgegeben von Paul de Lagarde. Abh. d. Gött. G. d. Wiss. phil. hist. Cl. 1888, 35 S. 1 ff) § 111 ff.

Գրիգոր կը պատմէ Վաղարշապատ մայրաքաղաքին նորադարձ ժողովրդեան՝ իրեն երեցած զարմանալի տեսիլը : Կը տեսնէ նա երկինքը բացուած , և Որդին Աստուծոյ՝ որ երկնաւոր զօրաց հետ կ'իջնէ , և ոսկի ուռամբ կը բախէ գետինը : Յետոյ կը տեսնէ քաղաքին մէջ տեղը՝ արբունի պալատին մօտ՝ ոսկեղէն խարսխի մի վրայ բարձրացած հրեղէն մեծ սիւն մի . նորա խոյակն ձեացած էր ամպերէ , որոց վրայ կը փայլէր լուսաճաճանչ խաչ մի : Կը տեսնէ զարձեւալ ուրիշ երեք հաւասար սիւներ , բայց աւելի ցածք և արեան պէս կարմրագոյն խարսխաց վրայ հաստատուածք երեք տեղեաց մէջ , ուր նահատակեցան կուսանքն՝ Գայիանէ , Հռիփօիմէ և անոնց ընկերք : Եւ այս սեանց վրայ կը բարձրանայր կամարակապ ամպեղէն խորանաձև զմբեթ մի : Եւ այս զմբեթին զազաթը կայր Աստուծոյ աթոռն իւր բոցափայլ խաչով , որ կը ախէր իրեն համատարած լոյսը և պայծառութիւնը :

Այս արևելեան կրօնական մտացածին տեսիլներուն նպատակն ամենապարզ է . և սակայն ընդարձակ մեկնութիւն մի կը յաջորդէ տեսլեան¹. « Առաջին խաչն , որ

1. Agath. A. S. 435 = G. § 117. — Իսկ սուրբ Վենակ. 1862, էջ 562-3.

ցուցաւ քեզ, ունի զպարծանս քահանա-
յութեան պատուին, պանծացեալ ի խաչն
Քրիստոսի: Իսկ երեք ևս՝ որ ունին զտեղի
վկայարանացն հանդատի սրբոցն, զի ի տեղ-
ւոջ հեղման արեանն իւրեանց շինեսցին հան-
դիստ վկայարանք ոսկերաց իւրեանց: Իսկ զի
բարձր է սիւնն առաջին, զի մեծ և բարձր
է պատիւ կաթողիկէ եկեղեցւոյ քան զամե-
նայն սրբոցն...: Եւ ի վերայ կատարոյ շի-
նուածոյն զոր տեսանես, նոյն ինքն աթոռ
ամենազօր բնութեան աստուածութեանն ինք-
նութեան. զի նա ինքն զլուխ է Եկեղեցւոյ
սրբոյ »: Յետոյ, ըստ երկնաւոր ծրագրին՝
զոր ցրցուց կամ գծեց ինքն Քրիստոս, կը
շինուին գլխաւոր եկեղեցին¹ և կուսանաց
վկայարանք:

Այս պատմութեան ամենամեծ նշանակու-
թիւնն յայտնի կ'երևի: Հին արքայանիստ
Վաղարշապատ քաղաքն այնուհետև Հայաս-
տանի հոգևոր մայրաքաղաքը կը դառնայ.
բայց հայկական Հռոմն՝ շեղաւ յաւերժական
ոտան (urbs aeterna): Ապագայ փութորկա-

1. Ս. Գրիգոր նոյն պահուն տակաւին եպիսկոպոս
ձեռնադրուած շինելով, այն տեղը՝ ուր վերջը մայր ե-
կեղեցին պիտի բարձրանայր՝ պարզ խաչ մի կը կանգնէ
պարսպապատ:

լից կռիւներու միջոց՝ կաթողիկոսն թողուց քաղաքը, և յետ այլևայլ պանդխտութեանց՝ յամին 1441՝ դարձեալ նոյն սրբազան տեղ-
ւոյն մէջ հաստատեց իւր աթոռը, ուր կայ մինչև ցայժմ: Ներկայապէս Էջմիածին կը կոչուի, ի յաւերժ յիշատակ այն աւանդու-
թեան՝ թէ ինքն Քրիստոս հիմնարկեր է հայկական եկեղեցին և հաստատեր է նորա ինքնազիտութիւնը (αὐτοκεφαλία), իրեն բաց-
արձակ անկախութիւնը ո՛ր և է արևելեան և արևմտեան պատրիարքութեան:

Ազատագրութիւնը իմրագրութեան մա-
սին Գուշմիզի՝ բրած ուսումնասիրութեամբը
ցուցում է արդէն յայնանպէս, թէ իրեն
բազում մասն՝ իբր Տեսիլ կամ Յայանու-
թիւն Գրիգորի, և որուն վրայ հաստատուած
է հայկական եկեղեցւոյ աստուածային հիմն-
արկութեան բովանդակ աւանդութիւնն, և
դարու կը պատկանի: Գրուած է վաղարշա-
պատցի բանասէս մի՝ ի պարժանս այն տեղ
զոյսութիւն ունեցող եկեղեցւոյն, և այնպիսի
ժամանակի մէջ՝ յորում սկսեր էր Յազկերտ
Բէ հալածանքն, ուստի և 454—456 տարի-
ներուն մէջ: Ստոյգ պատմական աղբիւրն,

որ է՝ Վարք Ս. Գրիգորի կոչումն, ընտ-
եկեղեցական պատմութեան այս հիմնական
կեախ վրայ յիշատակութիւն շքներ: « Գիտե-
 լու արժանի է, կըսէ Գուաշմիդ¹, նորա բաց-
 արձակ լուծիւնն Գրիգորի գործոց մասին
 ի Վաղարշապատ՝ կաթողիկոսութեան աթոռոյն
 վրայ »: Կը բացատրէ նա զայս՝ այն տեղե-
 կութեանց գաւառական յատկանիշով, ըստ
 որում լոկ հարաւ—արեւմտեան Հայաստանի կը
 պատկանէին²: Սակայն այս բանն չէր պատ-

1. Kl. Schr. S. 382.

2. Նոյն, անդ. էջ 582. — Այս բանս սխալ է. վասն
 զի Գրիգորի առաքելութիւնն ամբոստումն չէր միայն,
 այս տեղեկութեանս համեմատ, հարաւ և արեւմտեան
 գաւառաց մէջ, այլ հաւասարապէս արեւելեան կա-
 րեորացոյն կողմերը ի նկատի առնուած էին: Իսկ թէ
 յայտնապէս նշանակուած են լոկ երկու տաներուն տեղը և
 թուականը, այս բանս իրեն առանձին պատճառները
 ունի: Երկու տեղերն են, որոնց մէջ բաշխեց Գրիգոր
 Յովն. Մկրտչի և Աթանազիոսեայ նշխարները, զորս
 կեաւորեայէն բերեք էր. այսինքն է, յԱռիշտս՝ Տա-
 րոնոյ մէջ, և ի Բագաւան (Դիցաւան)՝ Բագրեանոցայ մէջ:
 Առաջնոյն տանը կը կատարուէր յ'7 Սահի, երկրոր-
 զին՝ Նաւասարդ Վին, յորում ի պատիւ զիցն Ամա-
 նորայ (Դի+ Վն+Մ+Մ, φιλόξενοι θεοί յոյն թարգմա-
 նութեան մէջ) ուրախական հանդիսի կը տնուէր ե-
 րախայրի պաղտց յիշատակը: Իրաւամբ ապա այն նըշ-
 խարներն, որոնք յատուկ գորութիւն մ'ունէին պաշտ-
 պանելու բնդէմ գիւաց, երկրին տաներուն համար բաշ-
 խուեցան գլխաւոր կեդրոններուն մէջ: Քրիստոնէական
 նոր տաներն պէտք էին հարածել ժողովրդական գից
 նս իրեայ հին ազգային տաները: Ստուգիւ, ըստ վկա-
 յութեան Փաւստոսի, հին ժամանակները ասանք էին

ճառք, որովհետեւ Գ. դարուն մէջ Վաղարշապատ շէր Հայաստանի հոգևոր մայրաքաղաքը, այլ Տարօնոյ Աշտիշատ քաղաքը՝ հարաւային Հայաստանի մէջ: Այս քաղաքիս սրբութիւնը, որ մայր եկեղեցին էր և Հայաստանի հոգևոր կեդրոնաւայրը, այնչափ նուիրական էր և եզական, որ նոյն նշանակութիւնը չունէր Վաղարշապատ, զեռ այն ժամանակ բոլորովին զուրկ լինելով հոգևոր կամ սրբազան յատկութենէ: Ինչպէս որ Տարօնոյ գլխաւոր քաղաքն, իրեն հռչակաւոր երեք մեհենից պատնառաւ, որոնք նուիրեալք էին առ Վահագն (Հերակլէս)՝ սպանիչն օձից (Վիշապաբազ, Θρακοντοπνιχτης), առ Ոսկեմայրն Անահիտ և առ Աստղիկն (Ափրոզիտէ), հեթանոս քրմաց գլխաւոր կեդրոնատեղին եղեր էր. այսպէս նաև Գրիգոր կործանուած մեհենից տեղը կանգնեց Քրիստոսի եկեղեցին¹, և քրիստոնեայ Հայաստանի կե-

րկու գլխաւոր տօները: Աշտիշատայ մասին տես վերը և էջ 61-2 Բագրատանի հանգէսն կը կատարուէր մինչև ի կէս նոյն դարուն՝ խուսնընթաց բազմութեամբ շուրջակայ ժողովրդաց և ներկայութեամբ շատ եպիսկոպոսաց և երկու նուիրակաց կաթողիկոսին (Փաւստ. Գ. Ժե): Թերևս աւելի ուշ ժամանակ ֆրասակար եզած լինի Վաղարշապատի նախանձաւորութիւնն կամ մըրցումն:

1. Ըստ հայ Ազատեանդեցոսի. ՃԺԵ (տպգր. Վենետիկ. 1862, էջ 610), եկեղեցւոյ հիմունքը կը դնէ

զրօնը ըրաւ զայն : Այս բանս կը հաստա-
տուի փաւստոսի բազում վկայութեամբք¹ :
Սուրբարար կը կոչուի նա՝ մեծ և առաջին
և մայր բոլոր Հայաստանի եկեղեցեաց , որ
և կը զանուէր Տարօն երկրին մէջ : Ուրիշ
անդ կ'ըսուի . « Նախ և (գ)առաջին և զըլ-
խաւոր անդին պատուական , զի յառաջ նախ
անդ շինեալ էր զսուրբ եկեղեցին , և ուղ-
ղեալ սեղան յանուն Տեառն² » : կը կոչուի
նաև այլուր . « Գլխաւոր սեղան , ակժող իշ-
խանութեան հայրապետացն³ » : Տեղւոյն
պաշտպան սրբոց տօնն , որ է՝ Յովհաննու

Գրեգոր և կը կանգնէ սեղան մի ի պատիւ Քրիստո-
սի . « Զի նախ անդ արար սկիզբն շինելոյ եկեղեցեաց ,
և ուղղել սեղան յանուն Սուրբ Կրրորգութեանն և
կազմել աւագան մկրտութեան » : Յոյնը կ'ըսէ . թէ նախ
կանգնեց սեղան մի « ἐν ὀνόματι τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ » .
ապա ընթերցեք է նա . « սեղան փառաց Աստուծոյ » և
ոչ « Քրիստոսի » : Ուստի կը հաստատէ : թէ շատ սե-
ղաններ (θυσιαστήρια, իսկ Ա . -իշ-ն) կանգնեք է « εἰς
ὄνομα τοῦ Χριστοῦ » . մինչդեռ հայն ունի « յանուն
Սուրբ Կրրորգութեանն » : Այդ անդ ինձ թուի թէ
յոյնն պահեր է ճիշդ բնագրին իմաստը . իսկ հայերէնն
խանդարուեր է . զանցի փաւստոս այլ (Գ . ԺՊ , էջ
56) կ'ըսէ . « Զի յառաջ նախ անդ շինեալ էր զսուրբ
եկեղեցին , և ուղղեալ սեղան յանուն Տեառն » :

1 . Հմեմ . Փաւստոս Գ . Գ , էջ 7 . « ի մեծն յառա-
ջին ի մայրն եկեղեցեացն Հայոց՝ որ էր յերկրին Տա-
րօնու » . Գ . ԺՊ , էջ 56 . « ի մեծն և նախ (գ)առաջին
եկեղեցին ի մայր եկեղեցեացն ամենայն Հայաստանեայց :

2 . Փաւստոս Գ . ԺՊ , էջ 56 .

3 . Փաւստոս Գ . ԺՊ , էջ 57 .

կարապետի և Աթանազիւնեայ, զոր Ս. Գրիգոր պատուիրեր էր կատարել ամէն տարի յ' 7 Սահմի, Հայաստանի ամենամեծ տօներէն մին էր. « քանզի այնպէս իսկ սուրբ էին եպիսկոպոսապետքն Հայոց, հանգերձ թագաւորքն և մեծամեծօքն, նախարարքն¹

1. Դիտելի է, թէ այս մեծ տօնախմբութիւնս կը կատարուէր կարապետի Հայաստանի քաղաքներէ մրցն մէջ: Այս բանիս պատճառն այն է, որ գեո՛ր Գ. Գարուստաշին կրտսն կարապետի Հայաստանն քաղաքական ամենամեծ կարեւորութիւն ունէր քան վերջը. Տիրան թագաւորն (326-337) ընդհանրապէս կարապետի կողմերէ կը բնակէր, ինչպէս Կոստան Բնարեղ բերդին մէջ (Փաւստ. Գ. ԺԲ, էջ 52), և կամ Աղձնեայ Բառաէջ աւանին մէջ (Փաւստ. Գ. ԺԴ, էջ 59): Անգեղ և Բնարեղ բերդերն՝ արքունի գ-ն-դ-ն-դ (Γα-ζοφυλάκια) էին (Փաւստ. Լ. Ե, էջ 244): Անգեղ բերդին մէջ՝ բաց ի գանձերէն՝ կային նաեւ շատ թագաւորաց շիրիմներ. — ոմանք վերագահաւ Տիգրանեայ գերի բռնած թագաւորաց (Strabo XI p. 532 C) գերեզմանները կարծեցին, սակայն ստուգիւ արշակունի թագաւորաց էին, « արանցն արշակունեաց » (Փաւստ. Դ. ԻԴ, էջ 146): — Բասկապէս կարապետի գաւառաց նախարարը կ'երեւին միշտ թագաւորին շուրջը, ինչպէս են Բելաշին Աղձնեայ, Իշխանքն Մեծ-Կոստան, Կոստան-Շահունեայ, Անձաւայ և Հաշտենից: Երբաւի դարմանալի է այս բանս, որովհետեւ յիշեալ նախարարութիւնը (ի բաց առեալ Աղձնեայ գաւառը), յետոյ նստմէական նահանգ Չորրորդ Հայքը կը կազմեն. և յամին 297 նաստատած իտաղագութեան դաշտնց մէջ կ'որոշուի՝ որ Անգեղաւան և Կոստան Հասմուշեցեայ մեքք անցնին: Պրոսկոպիոս կ'աւանդէ, թէ ՚իւնդ ժառանգական « Նախարարաց » կատաղարութիւնն իտաղագութեամբ սեւեց այս նահանգներուս մէջ, նոյն իսկ նստմէական տիրա-

և աշխարհախումբ բազմութեամբ սրատուել
 զնոյն տեղիս, որ յառաջ էին տեղիք սրատ-
 կերաց կոսոյն, և սպա յանուն աստուածու-
 թեանն սրբեցան, և եղեն ասն աղօթից և
 տեղի ուխտից ամենայն ումեք: Մանուանդ
 յայն ի գլխուոր տեղին յեկեղեցին ժողովել
 ի յիշատակ սրբոցն՝ որ էին անդ, կատարել
 անդ ամի ամի եւրն անգամ՝ 1): Ինչպէս
 յայանի է, այս տեղ խօսքը ազգային ամե-
 նամեծ տօնախմբութեան մի վրայ է, որ Հա-
 յասանի ամենէն աւելի սրբազան տեղւոյն
 մէջ կը կատարուէր: Եթէ անգամ կատա-
 րելու սովորութիւնն անշուշտ հեթանոսական
 աւանդութեանէ մի ասեր է իւր ծագումը: Արդ
 ո՛ր և է խոհական և անկողմնաւէր ընթերցող

պետութեան միջոց, մինչև Չենտի կայսերութեան ժա-
 մանակը: Անոց հռոմէական կայսերութեան հալածակ
 լինելու նշանն էր՝ իշխանական շքեղ գգնասոց ար-
 չութիւնն (Procop. de aedif. III, 1 S. 24), ինչպէս էր
 նաև ի Վրաստան (τόν δὲ Ἰβηρίας βασιλέα τῆς οἰκείας
 βασιλείας τὰ σύμβολα Ῥωμαίοις ὄφειλεν. F. H. G. IV
 S. 189): բայց նաքա՛ հռոմէական պետութեան հալածակ
 լինելով՝ ազատ չէին հայ թագաւորին հալածակութեանն,
 որ նոյնպէս Հռոմէացեաց գերիշխանութեան ներքե
 աւատական իշխան մ'էր: Սոյնպիսի կրկնակ ասնչու-
 թիւններ գոյութիւն ունէին նոյն ժամանակները ուրիշ
 կողմեր ևս, ինչպէս ի Գամասկու և հռոմէական Ա-
 րարիս նահանգին մէջ, և այլն: Հմմտ. Mommsen,
 Röm. Gesch. V S. 476 Anm. und 486,

1. Փաւսա. Գ. Դ, էջ 7.

պիտի տեսնէ, թէ Աշտիշատայ այս եկեղեցա-
կան շքեղութիւնն յայտնապէս կը հակառակի
Վաղարշապատու գրոյցին կամ աւանդութեան

Աշտիշատը՝ եկեղեցական կեդրոն լինելով
նոյնպէս ժողովներու գումարման գլխաւոր
տեղն էր: Ներսէս կաթողիկոսին հրամանաւ
« ամենայն եպիսկոպոսունք Հայոց աշխարհին
ժողովեցան ի գիւղն Աշտիշատ, ուր զառա-
ջինն զեկեղեցին էր շինեալ, զի նա էր մայր
եկեղեցեացն, և ի տեղի լեալ նախնեացն
ժողովոց սիւնհոգոսին ¹ »: Յետոյ երբոր ար-
քունի տան հազարապետն (Հայր մարգպետն)
կը սպանայր եկեղեցական ընդարձակ կա-
լուածները յարքունիս գրաւել, Ներսէս կ'ըսէ
իրեն. « Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս, որ բն-
տրեաց նախ զայս տեղի՝ գնել զանուն իւր
աստ... պատուիրեաց մի ամենեին յայլոյ
ինչ ակն գնել կամ ցանգալ ² »: Այսպէս
ահա յայտնի կը տեսնուի, թէ տակաւին Գ
զարու կիսուն շատ սակաւ ծանօթութիւն կայր
Վաղարշապատու օծութեան մասին, այնպէս
որ Ներսէս զՔրիստոս կը համարի հիմնադիր
մայր եկեղեցւոյն ³:

1. Փաւստ. Գ. Դ, էջ 76.

2. Փաւստ. Գ. ԺԴ, էջ 148.

3. Կենթադրուի՝ յԱշտիշատ գտնուող եկեղեցւոյն:
Ծ. Թ.

Փաւստոսի ուրիշ երկու տեղիք աւելի կա-
 րևորագոյնք են: Կը յիշատակէ նա յանուանէ
 Հայաստանի սրբազան տեղերը¹. ա. Մայր
 եկեղեցին՝ հանդերձ գերեզմանաւ առաքելոցն.
 ր. Թորգան, որ էր Լուսաւորչին գերեզ-
 մանը. գ. Տրդատ Թագաւորին գերեզմանն,
 և վերջապէս՝ դ. « Ի դաւառն Այրարատեան,
 որ նախապիկայքն Քրիստոսի՝ Գայիանէ և
 Հռիփսիմէ կային (կեցին), իւրեանց հանդերձ
 գործակցոքն »: Ապա արեմն ծանօթ են Փաւս-
 տոսի՝ Վաղարշապատու մէջ գտնուած նա-
 հասակքն կամ սրբուհիք. սակայն կաթողիկո-
 սանիստ եկեղեցւոյ մասին՝ որ ապա կը գե-
 րագանցէ քան զամենայն եկեղեցիս Հայաս-
 տանի՝ զեռ ամենեւին տեղեկութիւն շունի:
 Ըրբոր Բուսիկ կաթողիկոս ձեռնադրուած կա-
 սպագովիկայէն դարձաւ, Թագաւորն և ան-
 թիւ բազմութիւն ժողովրդոց ընդ առաջ գա-
 ցին և ողջունեցին զինքը. և յետոյ « մտեալ
 ի քաղաքն մեծ յԱրտաշատ², յեկեղեցին

1. Փաւստ. Գ. ԺԴ:

2. Թեբեւս ձեռագրի վրիպակ լինի այդ փոխանակ
 Ալտիլտ գրուելու. վասն զի ուրիշ ոչ մէկ տեղ, ոչ
 Փաւստոսի և ոչ Ագաթանգեղոսի մէջ, չի յիշուի Թէ
 Արտաշատու մէջ եղած լինի զլիսաւոր եկեղեցին կամ
 նայրապետական ակաթոն, այլ ընդհակառակն Աշտիշա-
 տայ մէջ, ինչպէս տեսանք վերը:

դասնային, և նաաուցանէին զցանկալի մանուկն Յուսիկ յաթոս հայրապետական՝ 1 և Ապա ուրեմն յԱրտաշատ՝ 2 էր հայրապետական աթոսն և ոչ ի վաղարշապատ:

Հարկ է յիշեցնել, թէ մինչև Ներսէս կաթողիկոսի մահը՝ հայկական եկեղեցին կախումն ունէր կեսաթիայէն: Իսկ արդ բոլորովին իրարու հակառակ ենթադրութիւնք են, հրպատակութիւն մեարապաշտական իշխանութեան և ուղղակի աստուածային հաստատութիւն: Ապա ուրեմն հաւանականաբար՝ այն ժամանակ միայն հնարուեցաւ վաղարշապատ գրոյցն կամ աւանդութիւնն, երբոր ի սպառ բնդհատուցաւ կեսաթիայ հետ ունեցած յարաբերութիւնն: Այս բանիս հետ ամենայն կերպով կը համաձայնի մեր յառաջագոյն ապացուցած առաջարկութիւնն, թէ բրիտանոնեայ Հայաստանի նախկին ժամանակաց մէջ եկեղեցական կեդրոնն չէր վաղարշապատ՝ այլ ուրիշ տեղ մի, մինչդեռ նա իր սրբոց տեղական պաշտամամբ միայն ծանօթ էր: Հետեաբար Ե դարու մէջ կուսակցական ոգւով հնարուած և առանց ո՛ր և

1. Փաւստ. Գ. թԹ, էջ 50.

2. Ըստ իս ԱՆԻԷ-ի կարգալու է. տե՛ս ծան. 2, էջ 65:
Մ. Թ.

է պատմական արժէքի զրոյց մ'է այն, յորում կը պատմուի Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռքով հայկական ազատ ինքնագլուխ եկեղեցւոյ հաստատութիւնն:

Մինչդեռ, ընդ հակառակն, պատմական փաստերով ասպացուցուած ճշմարտութիւն մ'է հայ եկեղեցւոյ միւս պարծանքն, թէ Հայաստան առաջին երկիրն եղեր է՝ որ ընդուներ է քրիստոնէական կրօնքը, հռովմէական կայսերութենէն շատ յառաջ: Սակայն պիտի սխալի մէկը եթէ կարծէ, թէ նոր կրօնքն իսկոյն ընդունելի եղաւ նաև հասարակ ժողովրդեան մէջ, մինչ ընդ հակառակն մուսուտաւ նա բարձր իշխանութեան կողմանէ և բռնութեամբ: Բնաւ նորա հետ կապուած չէր ո՛ր և է հոգեւոր կամ տնտեսական ազատութիւն: Գ. և Գ. դարուց Հայաստանն պարզապէս աւատական իշխանութիւն մ'էր, ճիշդ մի և նոյն կերպով կազմակերպուած, ինչպէս էին երկու դրացի երկիրներն՝ կապադովկիա և Պոնտոս՝ նախ քան իրենց հռովմէական նահանգ դառնալը: Բաց ի դօրաւոր, պատերազմասէր և անկախ ազնուականութենէ մի, կայր նաև Հայաստանի մէջ ամենաճոխ քահանայական դասակարգ մի, որուն պատկանող ընդարձակ կալուածները

կը մատակարարէին բազմաթիւ սպասարարք
 (ἱερόδοουλοι) : թուի թէ զիւրին եղաւ շահիլ
 ազնուականութիւնը ի նոր հաւատս ֆրիս-
 տոսի¹ . Տրդատայ նման իշխան մի, որ ա-
 մենայն ասպետական ձրիք և առաքինու-
 թեամբք օժտեալ էր, և միանդամայն օտարին
 լծէն ազատեր էր իւր հայրենիքը, պէտք էր
 դարմանալի ազգեցութիւն մ'ընել այն ան-
 կիրթ՝ բայց քաջասիրտ մարդկանց վրայ .
 այս պատճառաւ ազնուական դասակարգն այլ
 առանց դժուարութեան հալատակեցաւ նորա
 գերիշխանութեան : Նոր կրօնքին քան զամէնն
աւելի յամառութեամբ ընդդիմացան քրմերն,
որոնք թէ՛ լաւ կազմակերպուած էին և թէ՛
հմուտք էին կռիւներու : Սակայն այս դէպ-
 քիս մէջ շատ խոհականութեամբ և յատուկ
 զրութեամբ մի կը գործէին թագաւորն և
 Գրիգոր : Չո՛ւր անդ քրմերն պաշտպանեցին
իրենք զիրենք, օգնութեամբ մեհենից սպա-
սաւորներուն, իրենց սրբազան և պատնիշա-
փակ ամբոցաց մէջ : Բոլորն այլ կարգաւ
 կործանեցան հիմնայատակ . մեհենաններն տա-

1. Կ'ըսէ Ազանթանդեղոս (ՃժԵ, յէջ 610, հրատ-
 Աննեօղոյ) . «Նախ զայնտօսիկ լուսաւորեաց միբառու-
 թեամբն՝ որ ընդ իւրն էին Զձ-Զձ Ն-Ի-Դ-ԴՆ, որ
 ընդ նմայն երթեալ էին ի քաղաքն Կեսարացւոց » :

պակեցան, և նոցա տեղ եկեղեցիներ կանդ-
նեցան, և բուրմերու կալուածներն անցան
քրիստոնեայ քահանայից, որոնց վրայ ու-
րիշներ ևս աւելցուց թագաւորն առասաձեռ-
նութեամբ:

Երկու մկրտութիւնք խուռն բազմութեան
ժողովրդոց՝ պակեցին զորժը: Յայանապէս
մասնաւոր նպատակներ ունէր թագաւորն՝
քրիստոնեայ կղերք բարձրացնելուն և ճո-
խացնելուն մէջ, որ ըստ ամենայնի հեթա-
նոս քրմաց քաղաքական գրութիւնք ստացաւ:
Այսու կը զիտէր նա հակակշիռ մի զնեղ
զերիշխանութեան ազնուականաց, որք բոլո-
րովին ընկճեր և ակարացուցեր էին միապե-
տութիւնք: Երկու առաջին սերնդոց միջոց,
Տրդատայ և իւր Խոսրով որդւոյն թագաւո-
րութեան ժամանակ, այն քաղաքականու-
թիւնն առանց ընդդիմութեան յաջողութիւն
ունեցաւ: Այս պայմաններուս մէջ հաւանա-
կան է այն ենթադրութիւնն, թէ երկրին
քրիստոնէութիւնն շատ վերիվերոյ էր, և թէ
այն ընդհանրապէս տարածուեցաւ միայն իշ-
խող տարերաց մէջ, որ է՝ ազնուականաց և
քահանայից դասակարգերուն մէջ, և այս
բանս ստուգիւ իրականութիւն է:

Նոյն իսկ երկրին սրբազան կեդրոնին մէջ

ՍԱՀԱԽԻՂԱՍ՝ դեռ խոր արմատներ ձգեր էր հեթանոսութիւնն: Երբօր Վլրթանէս, Գրիգորի որդին և երբօրդ կաթողիկոսն, իւր հօրը շինած եկեղեցւոյն մէջ կը կատարէր աստուածային սլաշտօնը, ծածուկ կերպով կը միարանին այն ամէնքը՝ որոնք մինչև նոյն ժամանակները պահեր էին իրենց հին կուսակցութիւնը¹, գրեթէ երկու հազար մարդիկ, հայրապետը սպաննելու համար: Այդ մարդիկը բոլորն այլ հեթանոս քրմերու ընտանեաց կը պատկանէին և նոցա կուսակիցք էին: Ապա շատ իմաստութեամբ գործեց Գրիգոր, երբ պարսպապատ ամրացուց սրբազան տեղերը թէ քաղաքաց և գիւղից մէջ, և թէ զղեկաց և զաշտաց մէջ²: Հեթանոսք զայրացած կը յարձակին « և հասեալ պատէին զմեծ քաղաքօրմն եկեղեցւոյն Սահիղատու³ » . բայց հրաշից ազդեցութեամբ շեն կրնար բռնել զՎլրթանէս, և վերջապէս

1. Փաւստ. Գ. Գ, էջ 7. « Արք միանգամ զնոսութիւն կուսակցութեան հեթանոսութեան զնոյն սովորութիւն մինչև ցայժմամ ևս ունէին գաղանի, ի մի միարանութիւն ժողովեալք՝ հասանէին իրրև հազարք երկու, խորհուրդ եղեալ ընդ միմեանս՝ սպանանել զքահանայապետն Աստուծոյ զՎլրթանէս »:

2. Աղաթ. ՃԸ. էջ 587. հրատ. Վենետիկ. 1862.

3. Փաւստ. Գ. Գ, էջ 8.

ամէնքն ալ բրիտտոնեայ կը գտնան և կը միրտուին : Սակայն շատ տարօրինակ բան է, որ մասնաւորապէս կանայք են հին կրօնքին պաշտպանք կամ կուսակիցք . Աշտիշատու ապտամբութեան պիտուր և ծածուկ գրքգոխն էր Խոսրովի կինն , « մեծ ատկինն Հայոց ¹ » : Նոյնպէս փառանձեմ թագուհին , Պապ թագաւորին մայրն , դիւաց նուիրեց իւր զաւակը , « քանզի անօրէն մարդ ² էր և ամենևին յԱստուծոյ ոչ երկնչէր ³ » : Թէ և քահանայք բուն կերպով կուեցան և ջանացին վերցնել հեթանոսական սովորութիւնները , և մասնաւորապէս մեռելոց համար ըրած անլայել կսժը և ողբերը , սակայն նոքա գեռ ապագայ ժամանակաց մէջ այլ շարունակուեցան : Յամին 378 , Մամիկոնեանք իրենց ազգատոհմի քաջ սպարապետին Մուշեղայ մարմինը առնըլով , « հանին եղին ի տանիսն աշտարակի միոյ . ասէին՝ թէ վասն զի այր քաջ էր , առեգր իջանեն և յարուցանեն զգա ⁴ » : Թէ ս'ըչափ խոր կեր-

1. Փաւստ. Գ. Գ. էջ 8.

2. Հեղինակն շատ ճշգրտութեամբ — person կը թարգմանէ այս բառը , որ Փառանձեմի համար գրուած է :
Մ. Թ.

3. Փաւստ. Գ. ԽԴ. էջ 159.

4. Փաւստ. Ե. ԼԶ. էջ 245. — Առեգներու մա-

պով հեթանոսութիւնն արմատացեր էր մասամբ Հայաստանի մէջ, կը հաստատէ մեզ Կորեան պատմութիւնն, որուն համեմատ ղեռ է դարու առաջին քառորդին՝ հարկ եղաւ որ Ս. Մեսրոպը Գոգթն գաւառէն արմատախիչ ընէ հեթանոսութեան վերջին մընացորդները¹։ Նոյն խակ Գ. դարու առաջին կիսուն՝ հեթանոս կրօնքն ղեռ իրեն ազդեցութեան մէջ էր. և թէ ս'ըշտի սակաւ մնաւ գտեր էր քրիստոնէութիւնն ժողովրդեան բազմութեան մէջ, կը վկայէ մեզ փառասոս խիստ բառերով՝ Տիրան թագաւորին (326-337) կանաւարութիւնը նկարագրելու միջոց²։ Փողովորդն բոլորովին օտարացեր էր քրիստոնէական կրօնքէն, իրենց թագաւորին օրինակին հետևելով, որ եկեղեցոյ սխերիմ թշնամի էր. վասնզի քրիստոնէութեան անունը միայն ընդուներ էին արտաքսասպէս և կը համարէին զայն իբր մարդկային կրօնք մի և « մոլորութիւն իմն մարդկութեան »։ Ճշմարիտ քրիստոնեայք միայն նորա էին,

սին հմեմ. Մովս. Խոր. Ա. ԺԴ, և Langlois Coll. I, S. 26, N. 1. — (Հմեմ. նոյնպէս ՀԲ 4-4-4-4 Հ-յոյ, Հ. Ղ. Վ. Ալեքան, հրատ. Վենետիկ 1895. էջ 177-9. — Մ. Թ)։

1. Ս. Բ. Հայկ. ԺԱ. էջ 8.

2. Փառաս. Գ. ԺԴ, էջ 52-53.

որոնք կարող էին « հեղին կամ ասորի դրու-
թութեամբք » գրուածները կարողալ . իսկ արդ
 աղնուականութեան կամ նախարարաց մե-
 ծամասնութիւնն , ինչպէս նաև խառնազանճ
 բազմութիւնն և շինականք , զուրկ էին այս
 գիտութենէս : Չո՛ւր անդ վարդապետք « իր-
 բեւ զյորդահեղեղ անձրևաց սաստկութիւն՝
 զվարդապետութիւնն (հաւասոյ) ի վերայ հո-
 սէին զցայգ և զցերեկ . ոչ որ ի նոցանէն և
 ոչ մի բան , և ոչ կէս բանի , և ոչ զոյզն
 յիշատակ , և ոչ նշմարանս ինչ զոր լսէինն ,
 և ոչ կարէին ինչ ունել ի մտի » . վասն զի
 անոնց սիրան , ինչպէս Պատմիչն արտնջելով
 կ'ըսէ , « ընդ անպիտանս և ընդ անօգուտս
և եթ զբօսեալ էին » : Ըստ հին հեթանոս
 սոյնութեան , անոնց անկիրթ և բարբարոս
 մտքերն՝ զիցարանական առասպելաց և զիւ-
 ցազնական երգոց և վիպասանութեանց հե-
 տամուտք և սիրողք էին . զաղանի կերպով
 կը կատարէին նաև իրենց հին պիղծ և ան-
 առակ սոյնութիւնները : Իսկ այն արտունջ-
 ներն , թէ անկատար կերպով ըմբռներ էին
 քարոզուած վարդապետութիւնները , կը ցու-
 ցընեն , թէ որչափ սակաւ զարգացումն բեր
 էր անոնց մէջ բրիստոնէութիւնն : Մի ան-
 զամ միայն Գրիգոր իւր վարդապետութիւնները

հին բնիկ հայկական լեզուով բացատրեց կամ բարոզեց¹ : Իրեն յաջորդաց մէջ էին անշան սրգիքն և զեռահասակ թոսն : Նոյն ժամանակաց վարդապետք կամ ասորի² էին, ինչպէս էր հռչակաւորն Գանիէլ, և կամ յոյնք, որոնք ընդհանրապէս չէին կրնար երկրին բնիկ լեզուով խօսիլ և կամ շատ անկատար կերպով³ : Այլև զեցեական լեզուն ևս կամ ասորերէն էր և կամ յունարէն⁴ : Այսպէս ուրեմն բրիտանէութիւնն սեփհականութիւն եղաւ զիանական դասակարգին, որ է՝ այլևայլ լեզուներ զխոսողներուն միայն : Այսպիսի սարագոսյից մէջ զիւրաւ կը հասկըցուի, թէ ինչպէս հին գիւցազնական երգերն և կրօնական հանգէսք անփոփոխ պահեցին

1. Ազատ. Ա. ՃԻԳ, էջ 492. « Հայրաբար հայերէնախօս գտաւ » . (Իսկ մեր հրատարակութիւնն ունի, էջ 657. « Սոյնպէս և սա եկեալ հասեալ երևեալ հոյ-
շ-է-շէ-— հայերէնախօս գտաւ » . — Մ. թ.) .

2. Երբեմն այս վարդապետք մտուցեր են զարձեալ նորօրինակ կամ անժամեթ նեթանոսութիւն մի. Այլիփան Արձեակց երկրին մէջ կ'արգելու ձուկ ուտելը, զոր սուրբ կը համարէին Ասորիք : Փառսա. Կ. ԵՆ :

3. Հաւանականաբար տեղւոյն բնիկ լեզուն չգիտնալն եղաւ պատճառ, որով ամենեկին արգիւնք չունեցաւ Ս. Յակոբ Մծբնացոյ առաքելութիւնն ի Ռշտունիս՝ հարաւային Հայաստանի մէջ : Փառսա. Գ. Փ :

4. Առաջնոյն համար կը վկայէ Փարսպեցի Ի, էջ 54. Իսկ վերջնոյն համար Մ. Խար. Գ. 1, 2 :

իրենց ազգեցութիւնը խառնազանն ժողովրդ-
ական մէջ :

Յայտնի է թէ կրօնք մի, որ նոյն իսկ
ներսը այսչափ սակաւ արմատացեր էր, շէր
կարող զարգանալ կամ տարածուիլ դուրսը :
Էրբոք Աղուանից պատանի կաթողիկոսն Գրի-
գորիս, վրթանեսի որդին, կ'աշխատէր զար-
ձուենել ի բրիտաննէութիւն Մազքթաց ¹ —
հիւսիսային ասպատակաւորաց — թագաւորը ²,
նա չի կարենալով համոզուիլ և հաւանիլ Քրիս-
տոսի խաղաղարար օրինաց, կ'ըսէ. « Զի
ոչ յափշտակեցուք, զի ոչ աւարեցուք, զի
ոչ առցուք զայլոյ, իւ կեցցուք այսչափ ան-
չափ զօրաց բազմութիւնք »: Թագաւորն կաս-
կածելով թէ նորա աւարելութեան մէջ հայ
թագաւորին քաղաքական հնարագիտութիւն
մի լինի, սպաննել տուաւ զհայրապետն :

Ընդհակառակն շատ զիտողութեան արժանի
է, թէ ինչպէս սակաւ մուտ գտաւ Հայաս-
տանի մէջ մազկեզանց կրօնքն, հակառակ բուն

1. Նոյն են սոքա Հոնաց նեա, ըստ վկայութեան
Փաւստոսի. « Եւ երթեալ յանգիման լինէր թագաւորին
Մազքթաց, Իշխանին բազմութեան զօրացն Հոնաց »:
Փաւստ. Գ. 2, էջ 14. Մ. Թ.

2. Սա ցեղով արշակունի էր, նեաեաբար ազգակից
հայ թագաւորաց, և կը կոչուէր Սանեսան: Փաւստ. Գ.
2, էջ 14.

նգանց և ձեռնառութեան սասանեան պե-
տութեան : Այս գիտութիւն մէջ սակայն քա-
ղաքական պատճառ մի ևս կայր . արտաքոյ
կարգի սաստիկ յարուսն և հաւատարմութիւնն
առ տունն Արշակունեաց՝¹ նկատել կու տայր
Պարսից թագաւորը իրր սխերիմ թշնամի :
Ոչ միայն քրիստոսնեաց հայք՝ այլ և հեթա-
նոսք՝ բնաւ շէին ուզեր ընդունել պարսիկ
մտգերուն կրօնքը : Պատմութիւն² մի կ'ա-
ւանդէ սակայն , — որ կրնայ առարկութեանց
նիւթ լինել , — իրր թէ պարսիկք բոնու-
թեամբ մատչին զայն՝ իրենց տիրապետու-
թեան ժամանակ՝ Գ. զարու մէջ , և կործանեցին
հին կուրքերը : Բայց նոյն իսկ Գ. զարու մէջ
ի սպառ օտար և անձանօթ համարուած է
այդ : Կրկու ուրացողքն՝ Մերուժան ար-
ժրունին և Վահան մամիկոնեան , որք շատ
տեղերու մէջ կրակատուներ (ասորոչչանք) շի-
նեցին , բոլորովին անոք և առանձին մնա-
ցին , և ոչ իսկ հարազատ բնատնեաց մի-
ջէն իրենց հեռեւոզներ գտնելոյ³ : Նոյն իսկ

1. Սոցա մասին շատ գորաւոր բացատրութիւններ
կը գտնուին առ Փաւստոսի . Գ. Ե. Գ. ԵՆ. Ե. Ե և
Լ. Ե. և այլն :

2. Մովս. Խոր. Բ. 22 .

3. Փաւստ. Գ. ԵԲ. էջ 179 .

Պատկազարին միջոց, որ քաղաքական-
 օրէն Պարսից կողմը միտեց և բոլորովին հե-
 թանոս յետաշրջութիւն մի սկսաւ, և շա-
 տերը թագաւորին հրամանաւ դարձեալ կուս-
 քեր սկսան շինել և պաշտել¹, բնաւ կրա-
 կապաշտութեան հաստատուելուն զազափար
 անգամ չի կայ:

Հրէութիւնն, ընդ հակառակն, սաստիկ
 բուն ազգեցութիւն ունեցեր է հին քրիս-
 տոնեայ Հայաստանին վրայ: Յայտնի է Մ-
 խորենացիէն, թէ Հայաստանի բարձր ազ-
 նուականութիւնն ինչպիսի եռանդեամբ և բ-
 րայական կամ գէթ հին կտակարանական
 ծագումն կ'ընծայէր իրեն: Արշակունիք ան-
 գամ, կ'ըսուէր թէ, Աբրահամէն և Քեառ-
 րայէն սերեալք էին. Բազրատունիք՝ Նարու-
 քոզոնսորի ժամանակակից Սմբատ անունով
 նշանաւոր հրէի մի սերունդք կը համարուէին,
 Արծրունիք և Գնունիք՝ Սենեքերեմի որդ-
 ւոց՝ որոնք Հայաստան փախեր էին, Ամա-
 տունիք՝ Սամսոնի հօրը Մանուկէին, և այլն:
 Աստուածաշնչի աւանդութեանց այս կապա-
 կցութիւնն կը գտնուի նաև ուրիշ արևելեան
 ժողովրդոց մէջ, որոնք ինքնուրոյն կեանք մի

կը վարէին, անջատուածք հոսովէական կայ-
սերութենէն, ինչպէս էին վրացիք և Աբխ-
սինիացիք, որոնք իրենց թագաւորները Գաւ-
թէն և Սողոմոնէն սերեալ կը համարին¹ :
Այսպիսի զրոյցք միայն խորենացոյ ժամա-
նակին շեն պատկանիր, վասն զի փաւստսի
ևս ծանօթ է հին հայկական պատմութեան
վրայ եղած հրէական ազդեցութիւնն : Բա-
նիքն վկայութեան, ինչպէս նաև ըստ խո-
րենացոյ, Տիգրան բազմաթիւ հրէաներ բե-
րեր է ի Հայաստան՝ հանդերձ իրենց Հիւր-
կանոս քահանայապետով : Հայաստանի շատ
քաղաքներու մէջ բնակչաց մեծ մաս մի,
մանաւանդ թէ յաճախ մեծազոյն մասը, հրէա-
կան ծագումն ունէին² : Բայց արդեօք նորա-
ստուգիւ բնիկ երբայեցիք էին : Մովսէս³ կը
պատմէ, թէ Արտաշատու և Վաղարշապատու
հրեայք Տրդատայ միջոց բրիտանեայ դար-
ձան : Այս բանս սակայն տարակուսական կը
թուի սակաւ մի : Գրեթէ փորձութիւն կ'ու-

1. v. Gutschmid, Kl. Schr. III S. 295.

2. Փաւստ. Գ, ԾԵ. ուր ստուգիւ թուերն կը ցու-
ցընեն հեղինակին շափազանցութիւնը : Կը խօսուի ե-
րբայական դազթականութեանց վրայ յԱրտաշատ, ի
Վաղարշապատ, յԵրուանդաշատ, ի Զարեհուան, ի
Զարիշատ, ի Վան և ի Նախճուան :

3. Մ. Խոր. Գ, ԵԵ :

նենանք հաւատարու, թէ մաս մի հայ ժո-
 զովրդեան¹ ստուգիւ պարծանք կը համարէր
 իրեն երբայական ծագումն ունենալը, իբր
 ազնուականութեան պատուանուն²։ Սոյն
 հրէութեան նպատաւոր նկարագրին հետ
 սերտ աննշութիւն ունի՝ նախկին հայ քրիս-
 տոնէութեան տեսակ մի հին կտակարանա-
 կան գրոշմը։ Երբայեցեոց պատմական գրք-
 քերու ներշնչած զիցագնական հոգին աւելի
 արտրծելի էր պատերազմիկ կամ զինուորա-
 կան ազնուականութեան, քան նոր կտակա-
 րանի քաղցր վարդապետութիւնն. ինչ որ
 չի կրցաւ զլուիս հանել Նեկեփորոս կայսրն.
 քահանայից հետ միասին, կրցաւ զայն ընել
 միայնակ կաթողիկոսն վրթանէս։ Պարսից
 զէմ եղած պատերազմը՝ կրօնական պատե-
 րազմ հրատարակեց նա, որուն մէջ մեծնոզ-
 ները մարտիրոսաց կարգը կը գատուէին, և
 ննջեցեցոց տարեկան յիշատակին օրը անմի-

1. Թերևս ասորիք և հելլէնք, զորս Տիգրան բե-
 րաւ և մտցց բռնութեամբ Հայաստանի մէջ։

2. Մեծն Բարսեղ (Թուղթ 525) յայտնադէս կը ժա-
 նուցանէ ան Եգիպտոս եգիպտացուն, թէ կապաղովկից
 մօզերն (τὸ τῶν Μαγουσαίων ἔθνος) Աբրահամէ շին
 սերիբ. τὰς δὲ ἐκ τοῦ Ἀβραάμ γενεαλογίας ὠδοὺς
 ἕμιν μέχρι τοῦ παρόντος τῶν μάγων ἐμυθολόγησεν.
 Յայտ է թէ Եգիպտոս ուրիշ տեղ դասած պէտք է լինի
 պարսիկ մօզերուն Աբրահամէ սերիբուն աւանդութիւնը։

չապէս սուրբերէն վերջը նոցա անուանըր կը յիշուէին. վասն զի նորա, կ'ըսէ, պատե-
րագմի խառնուրդին մէջ մեռան, ինչպէս
Մատաթիա և Յուզա Մակարէ և իրեն եղ-
բայրներն¹ : Այսպէս նաև Ներսէս, պարս-
կական պատերազմի մեծ վասնդին միջոց,
բոլոր աշխարհին մէջ աղօթք կը պատուիրէ,
ըստ օրինակի հին կառկարանին : Դարձեալ
պարսկական պատերազմին ժամանակ Մով-
սիսի հետ կատարեալ նմանութիւն մի կը
զանենը, որ Ամաղեկացոց դէմ կուերու-
ժամանակ՝ լերան գլուխը աղօթեց. Ներսէս
կաթողիկոսն Պապ Թադաւորին հետ Նպաս-
լերան գլուխը կ'ելնէ պատերազմին միջոց,
կ'աղօթէ նա բազկատարած, և այս աղօթից
զօրութեամբ կը յաղթէ Հայոց բանակն.
« Սակայ կաց յաղօթս և աղաչեա զՏէր,
մինչ զեռ խառնուրդքս են », կ'ըսէ Թադա-
ւորն² :

1. Փաւստ. Գ, ԺԱ, էջ 28. « Զի սորա, առէ, է
նմանութիւն Մատաթեայ և Յուզայ Մակարէի անկան-
ի ևակատ պատերազմի, և նմանութիւն եղբարց նորա »
Անուշագիբ օրինակոց մի փոփոխեր է անունները
մինչդեռ Մակարէ մականունն քնականաբար Յուզայի կէ
պատկանի : Այս բանս յառաջ բերեր է սխալ գրու-
թիւն մի, և գրուեր է նոցա փոխանակ նորի : Զենք
կրնար կարծել որ կամ Արթմանէս և կամ Փաւստոս
այսպիսի խառնակ զաղափարներ ունեցած լինին Աստ-
մենացոց ազգաբանական ասնչութեանց մասին :

2. Փաւստ. Է, Գ, էջ 193.

Ինչպէս յայտնի է, եթովպացի բրիտանաց թագաւորք այնու ևս Գաւթի և Սոդոմոնի օրինակին հետևեցան, որ բազմակնութիւնը պահեցին՝ իբրև իշխանական առանձնաշնորհութիւն: Այս բանիս ազօտ հետքեր կը ցուցնէ նաև բրիտանաց Հայաստանը: Սրչակ թագաւորն, թէ և իւր Փառանձեմ կնոջմէն օրդի մի ևս ունեցեր էր, բազարական պատճառաց համար կ'ամուսնանայ Ոլումպիա անուամբ յոյն իշխանուհւոյ մի հետ. և վերջը, երբ սա կը թունաւորուի իւր նախանձօրդէն, Պարսից արքայից արքային զուարբ իրեն կնութեան կ'ուզէ աւնուլ¹: Գրլխաւոր ներքինին և կանանոցի վարիչն (մարդպետ կոչուած), սախարար ևսայր ախաղօսը կը կրէր, և որչափ որ կը տեւէր թագաւորութիւնը՝ ամենէն աւելի նշանաւոր իշխաններէն մին էր, և ընդարձակ կալուածներ ունէր (մարդպետութիւն) Տարօնի և Վասպուրականի մէջ²: Մարդպետութիւնն բրիտանական

1. Փաւստ. Գ. Ե, էջ 152-153.

2. Փաւստ. Գ. ԺԵ. Մովս. Խոր. Բ. Ե. Թովմա Արժրունի Գ. Բ, էջ 128, կ'անուանէ ոմն « Սահակ եպիսկոպոս ոստանին Նախնուանու և Մարդպետականի »: Ապա ուրեմն Նախնուանու մէջ էր մարդպետին բնակութիւնն: Լազարոյ (էջ 162) կը կարծէ թէ Արաթանդեղոսի մէջ (Ա. էջ 461) եղած ցուցակն

ժամանակ ևս զոյութիւն ունէր, բայց շենք կարող ի հարկէ եզրակացնել աստի թէ կանանոցն ևս զոյութիւն ունէր միանգամայն: Դ. զարու մէջ մարդպետն այլ ևս ներքինի չէր, այլ արքունի տան հազարապետ և միանգամայն թաղաւորին հաւատարիմ կուտակցութեան պիտի, սաստիկ ատելի հաւատարապէս թէ ազնուականներուն և թէ պատմըչին, որ բարձրագոյն իշխանութեան ձկտող և կղերականութեան նպաստող Մամիկոնեան ցեղին կատարի կուտակից մ'էր:

Հրէական սովորութիւնք և հեթանոսական յիշատակութիւնք կը բացատրեն մեզի հին հայկական նուիրապետութեան բազմաթիւ մասնականութիւնները, և ամէն բանէ յառաջ՝ ազգին մեծ հայրապետին եզական զիրքը: Թուի թէ ի սկզբան իրեն պաշտօ-

Քրիստոսէ յառաջ եզած ժամանակաց ցուցակն է, որովհետեւ կ'ըսուի « երրորդ իշխանն Մարգարետութեան իշխանութեանն »: Սակայն կը յաւելու նա իմաստութեամբ. « Այս բանս պիտի չկարենայ հաստատել ստուգութեամբ՝ ով որ գիտեր է, թէ ո՞րչափ յամառութեամբ կը յարասեան հին անմիտ սովորութիւնք »: Անտարակոյս այսպէս պատահեցաւ նաև քրիստոնեայ Հայաստանի մէջ: Կանանոցի գլխաւորն պակեց միշտ արքունեաց մէջ իւր բարձրաստիճան կարգը և պաշտօնը, նոյն իսկ կանանոցի և նորա ներքինի պահպաններու հեթանոս արեւելեան սովորութեան վերցուելն վերջն այլ:

նախան պատուանունն էր կարողիկոս (κα-
 θολικός)· վասն զի երկու զրացի աշխարհ-
 ներուն մէջ եւ, ի վիրս և յԱղուանս, զըլ-
 խաւոր հայրապետն այս անունը կը կրէր. և
 այս երկու երկիրներուն և Հայաստանի մէջ
 բաւական սերտ կրօնական աւրնշուժիւն մի
 կայր հին ժամանակները¹։ Արեւելեան բրիտ-
 աննեայք՝ եկեղեցական բարձրագոյն իշխա-
 նութեան վերայ՝ աւելցուցին նաև քաղաքական
 բարձր վարչութեան պաշտօնը²։ Հաւանա-
 կանօրօր ցուցընելու համար, թէ այն պաշ-
 տօնը ունեցողն՝ ըստ նշանակութեան բառին՝
 կը համարուէր իբր առաջնորդ ընդհանուր
 ազգին³։

1. Իրաւ է թէ Հայոց կաթողիկոսն կը համարուէր
 իբր « առաջին հաւասարից մէջ — primus inter pa-
 res »· բայց այս բանս իւր թեմին մեծութեան և
 կարեւորութեան նաև համեմատական էր։

2. 'Ο επί των καθόλου λόγων· Euseb· h· e· VII,
 105. — 'Ο τάς καθόλου διοικήσεις τῆς παρ' αὐτοῖς
 καλουμένης μαγιστρούτης τε καὶ καθολικότητος δια-
 θύων· VIII, 11, 2.

3. Հայաստանի և գաղնակից երկիրներուն մէջ աւելի
 նեղօրէն է այդ յորջորջումը քան Պարսկաստանի մէջ,
 ուր կարելի է միայն ցուցընել զայն ի գարուն սկիզբը։
 Հայք նոյն յորջորջումը կու տային նաև կեօարիոյ արք-
 եպիսկոպոսին։ Եւսեբիոս կը կոչուի « ἰ-β-ε-λ-ի-ո-ւ-
 ἰ-β-ε-λ-ի-ո-ւ (Եւսեբիոս) յերկիրն Գամրաց » (Փաւստ· Դ,
 Ի, էջ 75)։ 'Նոյնպէս կը արտաբուխ Բարսեղ հայրապե-
 տին համար, թէ բարձրագույն կեօարիոյ կաթողիկոսա-
 կան արժանին վրայ. և ի-ն-ը Բ-ը-ը-ը յ-ը-ը-ը ի-բ-ը-ը-ը-

Բայց փառասու համեմատարար շատ սա-
 հաւ անգամ կը գործածէ այս պաշտօնական
 անունը Հայոց հոգեոր բարձրագոյն գլխոյն
 համար. իրեն գրքին մէջ յաճախ գործածուած
 սոսրտական բացատրութիւնը են, քահանայա-
 պետ, եպիսկոպոսուպետ և հայրապետ: Սոքա
 թարգմանութիւնը են հետեւեալ յունարէն
 բառերուն. ἀρχιερεύς, ἀρχιεπίσκοπος և πα-
 τριάρχης. Բնականօրար πατριάρχ և բար
 պէտր շէ այն իմաստով անունը կամ հաս-
 կրնալ, ինչ որ կը հասկցուէր ասպարիզ գարուց
 եկեղեցական կանոնադրութեան մէջ, սար-
 գարար այն պատճառաւ՝ որ փառասուի գրած
 միջոց պատրիարքութեան գաղափարն զեռ
 գարգանալու միջակի մէջ էր: Բայց նոյն իսկ
 իրր սխտակ բացատրութիւն՝, կարելի է թէ

---βί--λλ կի--բ-- (Փառաս. Դ, Թ, էջ 102): Արա-
 թանգեղոս նաև պատկու կը կուէ զՂեւոնդիոս, գոր սո-
 վորարար արքեպիսկոպոս կ'անուանէ (A. CXIII S. 446),
 զի--բ--զի--սն ---բ-- Ղեւոնդիոս. ուր յոյնն ալ (G. § 138)
 կը գտէ «τόν ἀγιώτατον καί καθολικόν Λεόντιον». Դ
 գարուն մէջ զեռ հաստատուն շէր այդ յորջորջուիւր,
 և յիրաւի կետարիոյ մէջ պատրիարք անուան գործ-
 ածութիւնն անգամ ասպարիզանելի է: Սակայն սարա-
 հաստեան կ'երեւի ինն, թէ կետարիոյ մետրապոլիտան
 ի--բ--զի-- կամ ի--բ--զի--սն ի--բ--զի-- կ'աշուած լինի:
 Կարելի է թէ Հայերը ասուած են իրենց այդ անունը:

1. Հմմտ. Սոկրատ. Պատմ. Երկեր. Կ, Ը. Դ՛ճ Ծ՛ճ
 Ποντικής διοικήσεως Ἑλλάδος ὁ... Καισαρείας... ἐπ.,

պատրիարքութեան յորջորջումն Ներսիսի մահ-
ւընէն յետոյ հնարուեր է, երբ կեսաբիայէն
հալատակութեան կայն խզուեցաւ, որ կայր
մինչև նոյն ժամանակ¹: Իսկ թէ փաւստոս
իւր երրորդ պարութեան մէջ յաճախ կը գործ-
ածէ այս յորջորջումը, կը նշանակէ թէ Ի-
րեն միջոց գործածական եղած անունը աւելի
հնագոյն շրջանի մէջ փոխադրեր է. վասն զի
յառաջ կը գործածուէին միայն եպիսկոպոսա-
պետ և քահանայապետ. թէ անաղինն է —
ἀρχιεπίσκοπος, կը ցուցուի — առանց ուշ դնե-
լու նշանակութեան — կրկին աւելարանական
արքեպիսկոպոսապետէն²: Ամենարացայա
է քահանայապետ բառի յաճախ գործածու-
թիւնն կաթողիկոսին համար:

Յոյներն այլ կը գործածեն ἀρχιερεύς բառը
բարձրաստիճան եկեղեցականներուն համար,
այլ միայն զրական կամ հսկատորական սճոյն
մէջ, յորում ըստ կարի կը զգուշանան գիտա-
կան և պաշտօնական անուններէ: Փաւստոս
չունի այս սովորութիւնը: Քահանայապետ

Γρηγόριος ὁ Νύσσης. καὶ Ὅστρος ὁ τῆς ἐν Ἀρμενίᾳ
Μελιτηνῆς τὴν πατριαρχίαν ἐκλήρωσεν. *Վարուս կը*
կուէր գովածք «non veros atque ordinarios patriar-
chas, sed extraordinarios legatos».

1. Հմեռ. v. Gutschmid, Kl. Schr. III S. 353.

2. Փաւստ. Գ, ԺԵ, և Ե, Գ.

(ἀρχιερεύς) բար սաղարական յորջորջումն է
 Հրէից գլխաւոր կամ մեծ բահանային թէ Ս.
 Գրոց և թէ ուրիշ հեղինակաց գրութեանց մէջ :
 Այս ամենասաղարական յորջորջումն շատ գր-
 ժուարին է պատահական բան մի համարել,
 հին հայկական եկեղեցւոյ ունեցած հրէական
 ձկաուժը նկատելով¹ : Ստուգիւ կաթողիկոսու-
 թիւնն շատ սակաւ նմանութիւն ունի բրիտ-
 անանայ եպիսկոպոսութեան հետ, այլ բնդ-
 հակառակն շատ կը յիշեցնէ հրէական և
 հեթանոսական օրինակները :

Սոցա մէջ առաջին տեղը կը բռնէ կա-
 թողիկոսութեան ժառանգական յաջորդու-
 թիւնն : Սոյն իշխանութիւնս բացառիկ կեր-
 սով կապուած էր Գրիգոր Լուսաւորչի ատհ-
 մին հետ. և որովհետեւ պէտք չէր երբէք
 դադարիլ այն, հետևարար կաթողիկոսները¹

1. Յետագայ մատենագիրք շատ սակաւ անգամ կը
 գործածեն զայս. օրինակ իմն, կը գտնեմ Մ. Խորե-
 նացւոյ մէջ Ի-դի-կ-դ-դ-դ-դ (Գ. Ի. Գ. Ի. Գ. ԻԱ.
 Գ. ԻԹ). մի անգամ միայն Ի-հ-ն-յ-դ-դ (Գ. ԺՁ).
 Հայոց կաթողիկոսին համար: Նոյնպէս կը գտնեմ Ա.
 գաթանդեղոսի մէջ Ի-դի-կ-դ-դ (A. էջ 468, 474), Ի-դ-
 Ի-դ-կ-դ-դ (էջ 498, 502), Ի-Ի-դ-Ի-դ-դ երկու անգամ
 (էջ 507). Ընդհակառակն, Ի-հ-ն-յ-դ-դ մի անգամ
 միայն (էջ 462) և Ի-հ-ն-յ-դ-դ-Ի-հ-ն-յ-դ-դ յէջն 467.
 Նոյնպէս Ղևոնգիոս Ի-հ-ն-յ-դ-դ կը կոչուի յէջ 467
 (մինչ յոյնն ունի միայն ἐπισκόπος).

2. Յատկապէս պէտք է հասկնալ զայս այն կաթո-

կ'ամուսնանային զբեթէ ասանց բացառու-
թեան : Այս բանիս հետեանքն այն եղաւ՝
որ շատ երիտասարդ անձինք կաթողիկոսական
աթոսին վրայ բարձրացան , որ բացարձակ
կերպով հակառակ է յետագայ ժամանակաց
սովորութեան : Մանուկն Գրիգորիս , վրթա-
նիսի օրդին , հնգետասանամեայ հասակի մէջ
կաթողիկոս կ'ընտրուի վրաց և Աղուանից ,
որովհետեւ « բարեհասակ էր և զգիտութիւն
Աստուծոյ յանձին կրէր » : Այդ բանին մէջ
արտաքին կերպարանքն ևս մեծ նշանակու-
թիւն ունեցեր է : Նոյնպէս իւր Յուսիկ եղ-
բայրն , որ տասուերկու տարեկան ամուսնա-
ցեր էր , պէտք է որ շատ երիտասարդ հա-
սակի մէջ կաթողիկոս եղած լինի : Փաւստոս
սովորաբար կը կոչէ զինքը « երանելի մա-
նուկն Յուսիկ » , « ցանկալի մանուկն Յու-
սիկ » . տարօրինակ յորջորջում մի ամբողջ
աշխարհի մի հոգեւոր գլխոյն համար : Ներ-
սէս ևս շատ երիտասարդ հասակի մէջ կ'ընդ-
ունի իւր բարձր աստիճանը : Թէ որչափ

զիկոսաց համար , որոնք Առաստուղի ցեղէն էին , և որոց
վերջինն եղաւ Ս . Սահակ Պարթեւ , որ 50 տարի կա-
թողիկոսութիւն քրաւ (589-439)՝

Ն . Թ .

1 . Փաւստ . Գ . 6 :

յամատուժեամբ պահուեցաւ այս ժառանգա-
կան յաջորդութեան իրաւունքն եկեղեցական
պաշտամանց նկատմամբ, կը ցուցընէ մեզ
ԺԳ դարու մէջ պատահած զէպք մի, զոր
կը պատմէ Կիրակոս Գանձակեցի¹: Աղուա-
նից աշխարհին եպիսկոպոսներն և վարդա-
պետը՝ մանկահասակ սարկաւազ մի կը ներ-
կայացնեն Ոմար ոստիկանին, իբր թիկնածու
կամ ընտրելի կաթողիկոսական իշխանու-
թեան. « Նա շատ երիտասարդ է հասակաւ »,
կ'ըսէ ոստիկանն, « դուք որ բուն յարմար
տարիքը ունիք, ինչո՞ւ կաթողիկոս չէք լի-
նիք »: Նոյա կը պատասխանեն. « Որովհետեւ
սա կաթողիկոսաց ցեղէն է և իրեն կը պաա-
կանի այդ զահուն իրաւունքն »: Ինչպէս
յայտնի է, հին եկեղեցին շատ տեղեաց
մէջ ամուսնացեալ եպիսկոպոսներ ունէր²:
Սակայն քահանայական բարձրագոյն իշխա-
նութեան ի հօրէ առ սրդի ժառանգական
յաջորդութիւնը՝ մինչև ի վեց սերունդ՝ միայն
Հայաստանի մէջ կը գտնենք: Բայց այսու
չէ կարելի միտել, թէ եղեր են նաև կու-

1. Կիրակոս Գանձակեցի, Է. էջ 103, հրատարա-
կութիւն Մոսկուայի յամին 1858.

2. ԺԳ կանոնն Տուրի երկրորդ ժողովոյն (567) զեռ
շատ համարձակ կերպով կը խօսի եպիսկոպոսին կնոջ
վրայ, որպէս թէ բնական և սովորական բան մի լինէր:

ասկրօն կաթողիկոսք, ինչպէս վերոյիշեալ
Գրիգորիսն, և Լուսաւորչի որդին և յաջորդն
Արիստակէս: Ըստ պատմութեան Ազաթան-
գեղոսի, վերջինս՝ իւր պաշտօնը ստանձնելէն
առաջ՝ կապազովկիոյ անապատին մէջ ճգնա-
ւորի կեանք մ'անցուցեր էր, ինչպէս յետոյ
կ'ընէին Միջագետաց հովիւք (βουκοι)¹: Այն-
պիսի հին ժամանակաց մէջ բնաւ տարօրի-
նակ բան մի չէր ճգնաւորական կեանքն,
եթէ Ազաթանգեղոս իւր ժամանակին յա-
տուկ և միակեցական հոգւոյն համեմատ ևս
բրաժ լինէր նոյն նկարագիրը:

Յետագայ ժամանակաց մէջ, երբ Յունաց
օրինակին հետևելով՝ սկսան կրօնաւորաց մի-
ջէն ընտրել բարձրաստիճան եկեղեցական-
ները, և կուսութեան վրայ շատ բարձր գա-
ղափարներ կազմեցին, բացարձակապէս անկա-
րելի եղաւ այնուհետև ամուսնացեալ անձինք
կաթողիկոս գնել: Բայց պէտք է դիտել՝ թէ
եկեղեցականք կ'ամուսնանային այն ժամանակ
իրբ լոկ աշխարհականք, և իրենց սերնդեան
կամ յաջորդութեան հոգը կարգադրելէն յե-
տոյ՝ քահանայ կը ձեռնադրուէին: Այս բանս

1. Ստուգիւ Սոզոմենոս (Զ, 54) կապազովկիոյ մա-
սին կը հաստատէ, թէ տեղւոյն իրիս կլիմային պատ-
հասու անկարելի էր բնակիլ անապատին մէջ:

կրճանք հաստատել Յուսկան մասին, որ կաթողիկոս լինելէն առաջ կորուսեր էր իւր ամուսինը¹: Սակայն ամենեին հաւանական չերեիր, թէ վեց սերնդոց միջոց ևս մեռած լինին կանայք՝ իրենց գրեթէ միշտ երիտասարդ ամուսիններուն քահանայական աստիճան ընդունելէն յառաջ: Բայց ապագայ ժամանակն չի վարանեցաւ այս բանին ևս հնարք մի գտնել: Չենար Գլակայ՝ պատմութիւնն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ամուսնական կենաց մասին՝ կրճոյ այս բանին նախատիպ օրինակ մի համարուիլ: Սա՛ երկոտասանամեայ հասակի մէջ՝ կ'ամուսնանայ բարեպաշտ Դաւթի Մարիամ գուսեր հետ և յետ երկու զաւակ ծնանելու՝ կինն կուսանաց վանք² մի կը մտնէ, իսկ այրն ազատ կը լինի իւր ապագայ պաշտաման համար: Փառասոս տակաւին տեղեկութիւն չունի ապագայ ժամանակի մէջ հնարուած այս հատատատութեանց մասին: Վրթանէս ծերութեան միջոց կ'ունենայ երկու զաւակ, յայտ է ապա թէ իբր եպիսկոպոս ևս ամուսնոյն հետ միա-

1. Փառաս. Գ. 6:

2. Չ. Գլակ. էջ 22:

3. Ս. Գրիգոր գրեթէ 257ին ծնած լինելով, հարկ է ենթադրել՝ թէ 250ին միջոցները կապագովիտոյ մէջ կուսանաց վանքեր կը գտնուէին (!):

սին կ'ապրէր : Այլ նոյն իսկ փառաստա , համեմատաբար մեր ամենէն աւելի յատակ ազբիւրն , համամիտ կ'երևի տեսութեանց կամ զազափարներու Ներսիսի ժամանակին , որ Բարսղի կեսարացոյ միջոցաւ սաստիկ ազդեցութիւն կրեր էր . իւր շափազանց սէրն և համարումն նախկին հայրապետաց վրայ և իրեն յատակ տեսութիւնքն որբազան սաստիւնանի մասին , որք այնչափ փոխուեր էին իրենց նախածամանակէն , շատ տարօրինակ հակատեսանց պատճառ կր ընին իրեն , ինչպէս կր ցոյցընէ ի մասնաւորի Յուսկան պատմութիւնն (Գ , Ե) : Սա կր զզջայ ամուսնանալուն վրայ , զոր պարզ թագաւորէն բռնադատուելուն համար յանձն առեր էր : Միւս կողմանէ սակայն Աստուծոյ ազդեցութեամբ զործեր էր , որպէս զի սուրբ հովիւներու սերունդ մի յառաջ գայր իրմէ : Յետ մի անգամ մերձաւորութեան՝ կր զատուի նա իւր ամուսնէն . այլ ոչ եթէ ամուսնութիւնք իրր « ազատեզի ինչ » կր համարի : Միով բանիւ , կ'երևի թէ դժուարին իրաւախոհութեան մի մէջ է պատմիչն՝ ընդ մէջ հին և նոր ժամանակներու տեսութեանց : Շատ կասկածելի կը թուի այն պարագայն , որով թէ վրթանէս և թէ իւր Յուսիկ որդին եր-

կուսրեակներ կը ծնանին : Գրեթէ կը կար-
ծուի, թէ աւանդութիւնն կ'ուզէ ըստ կա-
րելոյն շատ կանուխ դնել վանական կենաց
սկիզբը՝ նոյն իսկ ամուսնացեալ բարձրաս-
տիճան եկեղեցականաց համար : Ինչպէս կա-
թողիկոսք, այսպէս նաև բնականաբար միւս
եպիսկոպոսք ամուսնացեալք էին : Յովհաննէս
եպիսկոպոսն՝ փառեն կաթողիկոսի որդին է ¹ :
Եպիսկոպոսութեան ժառանգական յաջորդու-
թիւնն ո՛չ միայն արական՝ այլ և իգական
գծով կրնար լինել, ինչպէս պատահեցաւ
Խազայ նկատմամբ, որ Բազրեանդայ և Աբ-
շարունեաց եպիսկոպոսն էր, և Ս. Ներսիսի
ընդհանուր տեղապահը : « Եւ ունէր նա եր-
կու գուսար, որոցմէ մին կնութեան տուաւ
Ասրիկ անունով մէկուն, որ իւր աներէն
վերջը՝ ինքը նստաւ Խազայ աթոռը ² » :
Նոյնպէս է դարուն մէջ՝ Սուրմակ կը յաջողի
Պարսից թագաւորէն իրր սեփական ժառան-
գութիւն ստանալ իրեն և իւր ցեղին համար՝
Բզնունեաց գաւառին եպիսկոպոսութիւնը, ու-
րուն եպիսկոպոսն էր ինքը ³ :

1. Փաւստ. Ե, Ը :

2. Փաւստ. Ե, ԺԵ. « Եւ էին նորա (Խազայ) եր-
կու գուսերք, և եա գմինն Ասրիկոյ ումեմն կին. զկնի
աներոյն իւր՝ նա կալաւ գաթոռն Խազայ » :

3. Մ. Խորեն. Գ, ԿԻ :

Սոյն ժառանգական յաջորդութեան բնական հետեանքն որ է, ինչպէս երբեմն Հրէից քահանայապետներուն որդւոց պատահեցաւ, այսպէս նաև կաթողիկոսաց որդւոց վրայ կը տեսնուէր յաճախ բոլորովին աշխարհական հոգի մի, օտար ամենևին եկեղեցական և կրօնաւորական հոգիէ: Այսպիսի աշխարհասէր քահանայորդւոց տիպարներ են Պապ և Աթանազիոս՝ Յուսկան որդիքն. նոքա ասպետական՝ աշխարհասէր և մանաւանդ թէ վայրագ կեանք մի կը վարեն: Չոր տեղ բռնի և եպիսկոպոսաց հաւանութեամբ սարկաւազ կը ձեռնադրուին. նոքա, թէ և նոյն պահուն բռնագատուած տեղի կու տան հարկին, այլ իսկոյն կը թողուն իրենց եկեղեցական աստիճանը: Յիրաւի սոքա երկուքն չարութեան վերջին ծայրը հասած կը համարուին: Այլ նոյն իսկ Ս. Ներսէս, Արշակ թագաւորին փառաւոր սենեկապետներէն մին, բացէ ի բաց կը մերժէ յանձն առնուլ եկեղեցական ամենարարձր աստիճանը, երբ բոլոր ժողովն կ'ազազակէ յանկարծակի. «Պէտք է Ներսէս լինի մեր հովիւն. իրմէ զուրս ոչ որ պիտի լինի մեր հովիւը, և ուրիշ ոչ որ պիտի նստի այս աթոռին վրայ՝»: Ան-

1. Փաւստ. Դ, Գ. «Ներսէս լիցի մեր հովիւ. ոչ

օգուտ տեղ կ'ամբաստանէ նա խնդրինքը՝ իբր
 թէ մեծամեծ մեղքեր և անիրենք գործած
 լինի՝ : Այս բանիս վրայ թագաւորն և բոլոր
 բազմութիւնն սաստիկ կը ծիծաղին : Յայտնի
 է թէ շատ զուարթ տեսարան մ'եղած է
 այն բուխանդակ դիպումն : Ինչքն իսկ թա-
 գաւորն կը խլէ նորա ձեռքէն պարտխաթի
 արքունական սուսերը հանդերձ ոսկեայ պա-
 աենիս , և ականակուռ և ազամանեղազարդ
 զօտին , որ սենեկապետութեան պատուա-
 նշանն էր . և արտասուալից բազմութեան առ-
 ջև կը կտրուին նորա գանդրագեղ երկայն
 մազերը , և ձերունի կոխակոպտն փառաստ
 կը ձեռնադրէ գնա սարկաւազ : Այս գէպ-
 քերս լոյս կը փռեն նաև , ինչպէս կ'երևի
 ինձ , այն տարօրինակ պարագային վրայ , որ
 ոչ եթէ երկց որդին՝ այլ կրտսերն Արիս-
 տակէս հետևեցաւ եկեղեցւոյ հիմնադրին քա-
 հանայական կոչմամբ : Այլ թերևս պիտի ա-
 սարկէ որ , թէ Վրթանէս տակաւին քահա-
 նայ շէր եղած . — վերայիշեալ ամարդի եղա-
 նակն , որով կը բանապատուէին ձեռնադրուիլ
 քահանայից որդիքն , կը ցուցնէ թէ պէտք

որ լիցի մեր հովիւ բայց ի գմանէ . և ոչ որ նստի այլ
 յայնմ աթոռ՝ բայց գա » :

1. Բնականաբար պատմիչն այս բանիս մէջ որբոյն
 մեծ խոնարհութիւնը միայն կը տեսնէ :

եղած միջոց կը վերցուէր այդ արգելք, ինչպէս ի Բիւզանդիոն՝ այսպէս նաև Հայաստանի մէջ: Անշուշտ վրժանէս ևս ի սկըզբան շունէր յօժարութիւն բահանայական աստիճանին, ինչպէս շունէին Աթանայինէս և Ներսէս: Հայրապետական ցեղին այս աշխարհական ընթացքն խորհրդածութեան նիւթ կու տայ, զոր թերևս պիտի կարենանք բացատրել՝ երբ յաջողինք զանել կաթողիկոսին ընտանեաց ստոյգ ծագումը:

Կաթողիկոսական տոհմէն զաս կայր նաև ուրիշ նշանաւոր բահանայական ցեղ մի, նախանձորդ առաջնոյն, Ազրիանոս Եպիսկոպոսին տունը. սա տակաւին արտաքոյ կարգի բարձր դիրք մի կը վայելէր: Ս. Գրիգոր՝ հեթանոս բրմաց որդիբը մողվելով՝ եկեղեցական կղերանոց մի հիմնեց, որուն աւելի կարողացոյն անդամներն Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն կ'ընդունէին: Ազատանպեղոս սոյն Եպիսկոպոսներէն տասներկու հաս կը հաշուէ, և ապա կը յաւելու. « Այսք որ յորդանոցն բրմաց ընտրեցան Եպիսկոպոսք կողմանց կողմանց, անեցուցանել զբարոզութիւն՝ »: Այս բուրմերու որդոց մէջ՝ առա-

1. Ադաթ. ձԻԱ. էջ 630. Կրատ. Վենետից, 1862. Յունարեմին մէջ կը պակսին երկու վերջիններն. Տիրիկէս և Կիւրակոս:

ջին տեղը կը յիշատակուի Աղբիանոս , « որ
 ապա կողմանցն եփրատական գետոյն լինէր
 վերակացու » : Նա իսկ և իսկ շատ բարձր
 դիրք կը ստանայ . Ս . Գրիգոր զինքը արքունի
 դրան վերակացու կը կարգէ , իբր « այր ճըշ-
 մարիտ և աստուածասէր » . ուստի արքունի
 եպիսկոպոս կը լինի նա : Գէւոյ ի Յունաս-
 տան ճանապարհորդելու միջոց՝ թագաւորն
 ամենէն աւելի ազնուական իշխանները կ'առ-
 նու հետը աշխարհականներէն , իսկ եկեղե-
 ցականներէն՝ մեծ արքեպիսկոպոսը Գրիգոր ,
 նորա Արխատակէս օրդին և Աղբիանոս ե-
 պիսկոպոսը ¹ : Ապագային մէջ ևս՝ Աղբիանոս
 եպիսկոպոսն նոյն բարձր դիրքը կը զբաւէ :
 Խոսքով կոտակի ժամանակ (317—326) ,
 Մանաւազեանց և Որդունեաց քաղաքական
 պատերազմին միջոց , « մեծ եպիսկոպոսն »
 Աղբիանոս ² կ'ուզարկուի իբր հաշտեցուցիչ ,
 թէպէտև առանց արդեանց մնաց իրեն միջ-
 նորդութիւնն : Յետ ազետալի արկածին , կը
 ստանայ նա՝ իբր հասոյթ իւր եպիսկոպո-
 սութեան՝ Մանաւազակերտ քաղաքը և զը-
 զեակը , որ երբեմն Մանաւազեանց զխաւոր

1 . Ագաթ . ճեՁ , էջ 650 . հրատ . վենեակոյ , 1862 .
 Յունարեմին մէջ չի կայ Աղբիանոս :

2 . Փաւստ . Գ , Դ .

ընակալայրն էր, հանդերձ նորա պատկանող՝
Եփրատայ շրջակայ զիւղերով և սահմաններով : Նա այնուհետև եպիսկոպոսապետին կամ
կաթողիկոսին արևելեան դրացին դարձաւ :

Շատ հետաքրքրական և զիտոզուծեան
արժանի է, թէ ինչ կերպով Աղբիանոսի
ցեղն կամ օտարք կրցան դրաւել կաթողի-
կոսական աթոռը, երբ Լուսաւորչի ցեղն
արժանաւոր յաջորդներ չէր կարող հասցու-
նել, ինչպէս պատահեցաւ Յուսկան մահուր-
նէն յետոյ ¹. « Ապա յայնմ ժամանակի
միաբան խորհեցան աշխարհօրէն խորհուրդ,
եթէ ո՛ւմ պարա իցէ (դ՛հայրապետութեանն ²)
զկաթողիկոսութիւն ունել : Ապա իբրև ոչ որ
զոյր ի տանէն Գրիգորի այնմ արժանի,
ապա նմանեցուցին ³ զՇահակ ոմն անուն ի
տոհմէ զաւակին Աղբիանոս եպիսկոպոսին ⁴ » :

1. Փաւսա. Գ, ԺԷ :

2. Այդ բառը պէտք է դուրս թողուլ իբր մեկնու-
թիւն « կաթողիկոսութիւն » բառին :

3. Անտարակոյս գրչագրի վրիպակ է այդ բառը,
թերևս հարկ է կարգաւ Բ-ՉԻԿ-ՅԻՆ (յաթոռ) . ինչպէս
նեղինակն ուղղեր է զայն « բարձրացուցին, ամբարձին
յայն կարգ կամ աստիճան » : Մ. Թ .

4. Յիրաւի նախ և առաջ իբր կաթողիկոսական իշ-
խանութեան կամ աթոռոյն ժառանգ՝ ներկայացուեցաւ
ժեր քորեպիսկոպոսն Գանիէլ, որ վաղուց արգէն Լու-
սաւորչէն նաստատուած էր . և ապա, յետ նորա նա-
հատակութեան, Փառէն՝ որ հանդիսաւոր կերպով կա-

Նոյն բանը պատահեցաւ նաև յետ մահուան
 Ներսիսի, և այն զխոյուածին մէջ՝ թագաւորն
 առանց վարանելու կաթողիկոս դրա Յուսիկ
 եպիսկոպոսը, « որ էր ի գաւակէն Ազրբանաս
 եպիսկոպոսին Մանազկերայ »: Այս կեր-
 պով յաջորդաբար ուրիշ երկու անձինք ևս
 նոյն ցեղէն ընդունեցան եկեղեցական ամե-
 նաբարձր աստիճանը: Պատմիչն, որ կը
 ներկայացնէ մեզի սաստիկ եկեղեցական կու-
 սակցութեան ձկաումը կամ հոգին, բնաւ
 նպաստաւոր կերպով դատատան չի ընե-
 ր այս անձանց նկատմամբ. բայց սակայն պէտք
 է ընդունիլ, թէ նոյա գրեթէ միշտ բարե-
 պաշտ և ճշմարիտ բահանաներ եղան. Չաւէնն
 է միայն՝ որ բացառութիւն կը կազմէ: Սա,
 փոխանակ բահանայական երկայն պնդման.

թողիկոս ձեռնադրուեցաւ: Բայց երկուքն այլ այն
 ազգեցութիւնը կ'ընեն, թէ աւելի տեղապահը եզեր են
 աթուոյն, քան թէ յատկապէս կաթողիկոսը: Սակայն
 շատ տարրինակ քան է, որ ասորի Իանիէլն զլիտաւոր
 և առաջին քահանայն է Տարանի մայր եկեղեցւոյն, և
 նմանապէս Փառէն՝ իրեն կառուցած Ս. Յովնանու
 ամենամտաբիկ մատրան (Բիւզանդ Տ-ը-է-ը-ն-ը կ'ըսէ)
 քահանայն էր (Փաւստ. Գ. ԺԴ, ԺԶ): Սոցա ընտրու-
 թեան մէջ այն զխուած է, որ եթէ Լուսաւորչի ցե-
 դէն կարելի չէր կաթողիկոսութեան արժանի անձինք
 գտնել, գէթ նորա զլիտաւոր եկեղեցւոյ քահանաներէն
 ընտրեն:

1. Փաւստ. Ե, ԻԲ:

րին, թոյլ տուաւ որ եկեղեցականք ըստ
կամս գոյնզգոյն ասղներգործ նկարներով զար-
գարուած կարն զգեստաներ հագնին, որոնք
մինչև ծնգերը կը հասնէին, և ուրիշ մեծազնի
մուշտակներ: Ինքն այլ նոյնպիսի ասղնե-
գործ և նարտաօք ժապաւինեալ զգեստաներ
կը հագնէր, սամուրենի, կնզմենի և գայլենի
մուշտակներ¹: Կ'ենթագրեմ, թէ այդ Չա-
ւենի մուծածը՝ բնաւ նորաձևութիւն չէր, այլ
հետմնոս քրմաց հին ազգային սովորու-
թիւն կամ տարազն էր այն, որուն թոյլ-
տուութիւն բրեր էին առաջին կաթողիկոսք,
և որ վերջապէս վերջուեր էր Ս. Ներսիսի
վերանորոգութեամբ: Չաւէն նորոգեց միայն
հին սովորութիւնը. և նոյն իսկ « քրիստոնէ-
ամիս, աստուածապաշտ և արդար » կոչուած
Ասպուրակէսն պահեց զայն: Այս ամէնը չի
բացատրուիր լոկ փառաստօսի և նորա կուսակ-
ցութեան թշնամական հոգւով: Սակայն Ազ-
րիանոսի որդիքն զրեթէ ամէնքն այլ ընտիր
անձինք եղան, և հակառակ Ներսիսի՝ միշտ
հլուք և հպատակք թագաւորաց: Նորա, ի-
րենց շափազանց ներողամտութեամբ առ պե-
տութիւնն, կը յուսային իբր ժառանգական

1. Փառստ. Չ. Բ.

յաջորդութեան սեփականութիւն ստանալ՝ կաթողիկոսական զահր, որ իրենց փառասիրութեան նպատակն էր: Ուստի իրենց և Գրիգորի տոհմին մէջ տեսակ մի նախանձ կամ մրցումն կայր, ինչպէս երբեմն Իսրայելացոց միջոց՝ Աբիաթար և Սաղոմկ քահանայապետաց երկու ընտանեաց մէջ. միայն թէ թագաւորին հաւատարիմ տունն ստուգուեցաւ ակզի տալ, թագաւորական վարկին նուազելուն համար, և վերջին պահչաւունեաց հոգևոր մեծ գերիշխանութեան պատնասաւ:

Առաջին տունն, որ է՝ Ս. Գրիգորին, կը պարծէր՝ իրր թէ երեք մեծ պահչաւունի ցեղերէն մէկէն սերած լինէր. և այս բանիս համար Ս. Ներսէս, ինչպէս նաև իւր որդին Մեծն Սահակ, Պարբե մակդիրը կը կրեն: Անակ, որ է՝ Գրիգորի հայրն, Սուրենեան ցեղին կը պատկանէր: Սակայն Գուաշմիզ¹ հաստատուն փաստերով, ինչպէս կ'երևի ինձ, ժխտեց Գրիգորի և Անակայ մէջ եղած այս միութեան կայր: Բայց եթէ նա Տրդատայ այն խօսքերուն մէջ, որ զԳրիգոր անձանօթ օտարական ոմն կը կոչէ, կ'ուզէ ճշմարտութիւնը տեսնել², ես իւր կարծի-

1. Kl. Schr. III, S: 380, vgl. 383.

2. a. a. O. S. 409.

բէն շեմ: Վասն զի այն ժամանակ՝ այսպէս ժայրայեղ կերպով ազնուականութեամբ սլար- ծեցող ժողովրդեան մի մէջ, ինչպէս են հայք, բոլորովին անհասկանալի պիտի լինէր կաթողիկոսական ընտանեաց ունեցած ամե- նանշանաւոր զիրքն: Յետ թագաւորական տանը, նա կը կազմէր ամենէն աւելի ազ- նուական ցեղը, և խնամութիւն կ'ընէր Ար- շակունեաց հետ, և մի և նայն ժամանակ՝ միայն ամենաբարձր նախարարութեանց հետ, ինչպէս էր Մամիկոնեանց ցեղն: Կաթողի- կոսին բովանդակ վարմունքն կամ գործելու եղանակն՝ վկայ է արդէն իւր բարձր գրու- թեան. տասներկու եպիսկոպոսք հայրապե- տանոցի մասը կը կազմէին, որոնք կաթողի- կոսի պալատին մէջ կը բնակէին՝ իբր իրեն աթոռակիցք, օգնականք և խորհրդականք¹:

1. Ահա--իշ-ց մէջ առաջինն էր իւր փոխանորդն. իսկ ընդհանուր աթոռակալն՝ Իտել-դ-հ կը կոչուէր (Փաւստ. Գ, ԺԲ): Բայց նա, կաթողիկոսի բացակայու- թեան ժամանակ՝ նորա պաշտօնը կատարելով, ինքն իր դիտուն ոչ մէկ բան կարող չէր ընել. ի բաց առեալ այն բաները միայն՝ ինչ որ յանձնէր կամ նշանակէր էր հայրն (որ է՝ կաթողիկոսն). այսպէս կ'ըսէ Խազ (Փաւստ. Գ, ԺԲ). « Բայց ես ետեղապահ եմ, և ոչ ինչ առանց այնորիկ, որ թողն զիս հայրն, ունիմ իշ- խանութիւն գործել ինչ »: Կաթողիկոսին ամենէն ա- լելի մերձաւոր էր Սարկաւազապեան (-ր+ի+ի-լ-ն) (Փաւստ. Գ, ԺԵ): Երկուքը ազգատանոցներու նոգա-

կաթողիկոսն թագաւորական պատիւներ կ'ըն-
 զունէր. նա ձեռնադրուելու կ'երթար ի կե-
 սարիա, արքունի կառաց մէջ նստած և ա-
 մենէն աւելի ազնուական իշխանաց ընկե-
 րակցութեամբ. մի և նոյն շքով և արձա-
 դութեամբք կը կատարուէր նաև նորա յու-
 զարկաւորութեան հանդէսն ¹: Ըստ փաւս-

բարձունքն էին, իսկ այլոց պաշտամանց մասին փաւս-
 տոս աեղեկութիւն չի տար: Կաթողիկոսարանի մէջ
 տասներկու եպիսկոպոսներ բնակելու սովորութիւնն
 պահուեցաւ իշխմանին մինչև ի ժ-Ը դարն (C. F. Neu-
 mann: Versuch einer Geschichte d. arm. Lite-
 ratur S. 257): Ներկայապէս, մինչև այ կզերն ճնշուեր
 և կորուսեր է իւր նախկին փայլը և շոխութիւնը, (յի-
 շնչք միայն Սիւնեաց նախագահութեան և Ազուանից
 կաթողիկոսութեան բարձուքը, և շատ եպիսկոպոսաց
 փոխանակ' ոգնականներու կամ քորեպիսկոպոսաց հաս-
 տատութիւնը), տակաւին իշխմանին պատրիարքական
 սինոդն հինգ եպիսկոպոսներէ կը կազմուի:

1. փաւստ. Գ, ԺԱ. Ե, ԽԿ: փաւստոսի նկարա-
 գրութեան նայելով, կաթողիկոսաց յուզարկաւորու-
 թեան հանդէսն աւելի շքեղազոյն կը լինէր քան թա-
 գաւորացն: Մեռելոյն կ'ընկերէին արքունեաց ամենէն
 աւելի բարձրաստիճան անձինք, գլխաւորն *, սպարա-
 պեան և մարզպեան:

* փաւստոս, Ս. Ներսիսի յուզարկաւորութիւնը
 նկարագրելով, կ'ըսէ. «Եւ առեալ զմարմին սրբ-
 րոյն Ներսիսի զառնն Աստուծոյ՝ պաշտօնեայք Ե.
 կեղեցւոյն, և փաւստոս եպիսկոպոս, և պաշտօ-
 նէիցն ԿԻ---Դ Տրդած (թերև ՏԵԴ---Դ, իմչպէս կը
 զտննեք գրուած Յոյն փաւստոսի 2 գրոց Ժ2 զՍԷ.
 խոյն մէջ երկու անգամ, որ մի և Յոյն անձր կը
 կարծուի լինել), և Մուշեղ սպարապետն և Հայր

տոսի՝ կաթողիկոսին արածնութիւնք շորս տեսակ էին. թագաւորին սէրն կամ մտերմութիւնն, նորա ընծայած շուքն և պատիւք, ամենաբարձր դիրքն և պաշտօնն, և սերտ ազգակցութեան կասն արքունի տանը հետ ի ձեռն խնամութեան¹: Յայանի է թէ 'Կրիզոր' միայն աւետարանը և հաւատքը քարոզելով չէր կարող ձեռք բերել այսպիսի շափազանց բարձր կացութիւն մի: Պէտք է գիտել զարձեռալ, թէ իւր ենթադրեալ հօրը մեծամեծ պատիւներ կը խօստանայ Պարսից թագաւորը, « և երկրորդ ինձ կոչեցից »: Երբ Հայաստան կու գայ նա, խօսելով ևս թագաւորական պատիւներ կու տայ իրեն և կը նստուցանէ զինքը երկրորդ աթոռին վերայ²:

մարդպետ »: Չգիտեմ ինչո՞ւ այստեղ ձեզիմակն իբր յատուկ կամ պաշտաման անուն կ'առնու զնրա՞նք, որ պարզ է թէ կը ճշմանկէ՝ քաճանայական դասում գլխաւորը. աւագերէց կամ սարկաւազապետ: չառանակամ է թէ Ս. Ներսիսի առաջին Գրքի վերջ Մուրիկ (Փաւստ. Գ. ԺԵ), որ մի անգամ միայն տեսարանիմ վերայ կ'երևի և այլ ևս չի յիշատակուիր, վախճանած լինի և իրեն յաջորդած սոյն Տրդատը. և այս բանը կը հաստատուի մաև Բիզանդայ Չ գրոց վերջին գլխում խօսքերէն:

Կ. Թ.

1. Փաւստ. Գ, Ե:

2. Ագաթ. Բ. էջ 37 և 38 (հրատ. Վենետիկոյ,

Ըստ զբուցին, Անակ՝ Սուրենեան ցեղէն իշխան մ'էր, և այս ցեղս յիրաւի պարսիկ արքունեաց մէջ թագաւորին երկրորդ տեղը կը զբաւէր¹։ Սակայն Հայաստանի մէջ այս աստիճանն կամ կարգն առաւելապէս կարենեան պահլաւեանց կը պատկանէր, վասն զի Սուրենեանք նախ երրորդ կարգը ընդունեցան²։ Բայց այդ այնչափ կարեւորութիւն չունի։ Այլ արդեօք այս երկրորդ գահուն (δεύτερος θρόνος-ի) մէջ, որ կը պատկանի Գրիգորի հօրը, չի կայ ուրիշ գրեթէ ջնջուած յիշատակ մի, այն ինքն է՝ թէ իրօք Գրիգորի նախահօրը ժամանակաւ թագաւորէն վերջը ամենէն աւելի բարձրագոյն գահը կամ զիրքը ունէին։ Արդ եթէ զիտենք, թէ ինչպէս մերձակայ աշխարհաց մէջ, ի կապազովկիա և ի Պոնտոս, բրմապեան Մայի³

1862). « Եւ տայր նմա պատիւ ըստ օրինաց թագաւորաց, և նանէր նասուցանէր զնա յերկրորդ աթոռ թագաւորութեանն »։

1. *Potestatis secundæ post regem*. Ammian. XXX, 2, 5.

2. Մովս. խոր. Բ, ԻԷ։

3. Սա (յն ՄԱ)՝ Պոնտոսի կամեանայի և կապազովկիոյ կամեանայի պատերազմի գիցուիքն էր. զոր յոյնք Ένυώ և իտալեանցիք Bellona կը կոչէին։ Գրեթէ նոյն աստուածուիքն է սա՛ զոր Հայք Ն-նէ-կ'ա-նուանէին, կ'ըսէ Գեղեկը իւր մէկ թղթոյն մէջ յորում շատ ազնուութեամբ կը բացատրէ իմ մի քանի հար-

երկու կովանայից մէջ ևս՝ անմիջապէս թա-
զուորէն վերջը ամենէն աւելի բարձրագոյն
տեղը կը գրաւէր¹, և բաց աստի՝ Հայաս-
տանի մէջ հեթանոս քրմապետներն ընդհան-
րապէս արքայ կրտսեր որդւոց միջէն կ'ըն-
տրուէին², շենք սխալիբ՝ եթէ ենթադրենք թէ
Հուսաւորչի նախահարը Հայոց արքունի տանը

ցումներս և տարակոյսներս : և կը յաւելու . թէ ըստ
իս վրիդակ մ'է շատ հայագէտներու Ն-նէ գրելն : Արա-
թանդեղոսի գրքին մէջ կը գտնենք միայն անհանա-
բար . Ն-նէ-նէ-նէ զ-տ-ի-բ-է կամ Է-հ-նէ-նէ քաղաքութիւնը
(ձ'Մ) . իսկ գոյական կամ յատուկ անունը Ն-նէ՝ մեր
պատմագիրներէ ո՛չ միայն քով չի գտնուիր : Սոյն աս-
տուածունիս ասորերէն կը կոչուի Ն-ն- և յունարէն
Ναναία, որ կը նշուի Ն-նէ- , և յիշեալ բանասէրն
կը համարի թէ հայերէն բառն Ն-նէ-նէ-նէ յառաջ եկեր
է յունարենէն : Սոյն բանս կը հաստատէ նաև հայկա-
կան աւանդութիւնն . զի Մովսէս կը պատմէ մեզ (Բ.
ԾԲ) թէ Արամշէս « յիւր-տ-ի-... գոթակեր Աթենայ
(նոյն է ընդ Ն-նէ-նէ) ասյ բերել ի հայս » :

Մ. Թ.

1. Έστιν ὁ ἱερεὺς δεύτερος κατὰ τιμὴν ἐν Καππα-
δοκίᾳ μετὰ τὸν βασιλέα. Strabo XII. p. 535 C.
և ի Պոնտոս . Δίς τοῦ τοῦτος κατὰ τὰς ἐξόδους
λεγομένας τῆς θεοῦ, διαῖτημα φορῶν ἀτόγγχαιου ὁ
ἱερεὺς, καὶ ἦν δεύτερος κατὰ τιμὴν μετὰ τὸν βασι-
λέα . Ի Տիրոս . Sacerdos Herculis qui honos se-
cundus a rege erat. Justin. XVIII, 4, 5.

2. Երուանդ թագաւորին եղբայրն՝ Երուազ . Բա-
զարանի քրմապետն էր (Մովս . Իսր . Բ . Ի) : Իւր յա-
լորդն՝ ըն-նէ (փիլոս տօ՞ւ Բասիլէոս) էր Արամշէս թա-
գաւորին (Անդ . Բ . ԻԸ) . վերջը նոյն թագաւորն Անայ
մէջ (զիցն Արամազդայ) քրմապետ կը դնէ իւր Մա-
ման որդին (Անդ . Բ . ԾԳ) :

կողմնակի դիմ մի կը կազմեն, որոնք բըր-
մապետութեան պաշտօնը կը վարէին: Յե-
տագոյ հայոց համար անհանդուրժելի էր այդ
մասնութիւնն, թէ իրենց առաքեալն հեթա-
նոս բուրմերէ սերած լինի, և կը բողբո-
կէին այն բանը՝ իրենց մարին աւելի յար-
մար գրուցիւ մի, իբր թէ արքայատան հօրէ
ծնած լինէր: Այս կարծիքն՝ թէ Գրիգոր հին
հեթանոս բրմերէ սերեալ է, անաարակոյս
լոկ ենթադրութիւն պիտի մնայ միշտ, սա-
կայն շատ իրեր և խնդիրներ կը պարզէ մեզ:
Նախ և առաջ նոր լոյս մի կը սփռէ այն
իրին վերայ, թէ ինչպիսի՛ շափազանց եռանդն
և ազգեցութիւն ի դործ դրաւ Ս. Գրի-
գոր՝ հեթանոս բրմաց անտեսական վիճակը
և ապրուստը հոգալու համար: Ոչ միայն
նախկին բրմաց որդիքն են որ կը կազմեն
բրիտանոնեայ քահանայութիւնը¹, այլ և մե-

1. Մի և նոյն հանդամանքները կը տեսնենք նաև
Իրլանդացի մէջ, ինչպէս կը վկայէ Windisch. « Իր-
լանդացի մէջ այլ այնքան շուտով պիտի չի ծագէր
քրիստոնէութիւնն, եթէ ի նպաստ իրեն չի փութա-
լին այն հոգևոր ոյժերն՝ որք կային արդէն քերթօզաց
և դատաւորաց հին դատակարգին մէջ: Այս կարծիքս
յանախ արտայայտուած է, ինչպէս կը կարգանք նաև
O' Cury-ի հատերուն մէջ. On the Manners and Cu-
stoms of the Ancient Irish, ed. Sullivan II, p. 72.
Նաև բացայայտ է այն պատմութիւնը՝ զոր կը կար-
գանք Book of Armagh-ի մէջ (ի սկիզբն թ գարու)

հեանք և ամբողջ՝ իւրաքանչիւր իրենց սպա-
սաւորք և յանախ լայնածաւալ գիւղիւք և
ազարակօք՝ կանանաւոր կերպով եկեղեցական
կալուածներուն կարգը կը մանեն: Թագա-
ւորաց առատածեանութեամբ հետզհետէ կ'ա-
ռաւելուին այն կալուածներն. ամբողջ նախ-
արարութիւնք կամ նահանգք, զեօղք և
ազարակք պարզե կը արուէին եպիսկոպոսաց ¹:

Ս. Պատրիկիոսի և Դբբթաշ բանաստեղծի մասին.
Ս. Պատրիկ՝ Լէյնստըր դաւառին իամար եպիսկոպոսի
մի պէտք կ'ունենայ և կը խնդրէ Դբբթաշ բանա-
ստեղծէն՝ որ յարմար անձ մի գտնէ իրեն. սա կը ներ-
կայացնէ իւր մէկ աշակերտը. զոր խնայն կը մկրտեն »-
Հմեռ. Stokes, Goidelica ² pp. 86 u. 91; Hogan,
Documenta de St. Patricio p. 104 sqq ».

1. Ինչպէս տեսանք յառաջն (էջ 94), Աբբեանոս
եպիսկոպոսը իրեն կալուած ստացաւ Մանաւազեանց
դաւարը. այսպէս նաև Բարսանու եպիսկոպոսն նուէր
ընդունեցաւ բոլոր Որդունեաց երկիրը՝ իանդերձ իրենց
Որդորու քաղաքով (Փաւսա. Գ, Դ): Փառէն կաթո-
ղիկոսին որդին՝ Յովհան եպիսկոպոսն՝ անվայել խեղ-
կատակութիւններ կ'ընէր թագաւորաց առջև, որպէս զի
կալուածներ և ազարակներ ստանար (Փաւսա. Գ, Թ):
Ըստ կանոնաց Ս. Սահակայ, Ս. Գրիգոր քանոնայից
պարենի իամար սուեր էր իրենց եկեղեցեաց պատկա-
նոց ոչխարաց և ուրիշ անասնոց մէկ մասը, ինչպէս
նաև ցորենի և գինւոյ սասանորդը: Տրդատ պատուի-
րեց որ ամենայն եկեղեցիք իրենց պահեստի իամար
չորս ազարակ (հ-դ), և քաղաքաց մէջ եօթը տուն
(Երդոյ հ-դ) ունենան (Ազաթ. ՃժԹ. էջ 624):
Յղին երկու անգամն այլ ἀρούρας (- ր - ւ - լ, - ւ - ր) կ'ըսէ
§ 150. « ἔταξεν τέσσαρας ἀρούρας ἐν τοῖς χωρίοις,
ἐν δὲ ταῖς κωμοπόλεσιν πτὰ ἀρούρας εἰς ὕπηρεσίαν
τοῦ ἱερέως » . Փաւսասու ևս եօթն ազարակ կամ հ-դ

Այլ ոչ որ այնքան նոսր և առատ նուէրներ ստացաւ, ինչպէս կաթողիկոսն ինքնին: Անգամ մի Ներսէս պաշտօնական այցելութիւն կ'ընէ իւր կալուածոց կամ ձեռակաւ իշխանաւորեանց մէջ¹: Տասն և հինգ դաւառ կամ վիճակք կը պատկանէին իւր իշխանութեան, որոց մէջ զվիսաւորներն էին. Այրարատ, Գարանաղի, Եկեղեաց, Տարօն, Բզնունիք և Ծոփք: Սոյն կալուածներէն ոմանց տեղը կրնանք նաև ճշդիւ նշանակել. Գարանաղեաց մէջ կաթողիկոսի ստացուածն էր թորզան գիւղը, որ հայրապետաց գերեզմանատեղին էր, և Բարչիմնիա գից մեհեանն. Եկեղեաց մէջ՝ կաթողիկոսին կը պատկանէր թիւ աւանը², ուր էր երբեմն Նանէական գից մեհեանը. Այրարատայ մէջ՝ կալուած մ'ունէր յԱրատշատ, ուր կործանուած էին Ա-

կ'ըսէ (Ե, ԼԱ): Բագրեանդայ եպիսկոպոսանիստ եկեղեցւոցն եզները կը յիշէ Փաւստոս (Գ, ԺԱ), որոնք անտարակոյս ի սկզբան Բագրեանի Ամանոր գից մեհեանին ստացուածներն էին: Հմմտ. βόες Ἀρταμίδος Περ (α-յի (որ է՝ Πάρρη), Περσ. Գեորգ Կիւրացի, էջ 150, և Կանոթութիւնն Հոֆմանի էջ 247) յանցս Եփրատի. Պլուտ. Լուկուլլ. Ի՛Ի: Խաղ եպիսկոպոսն արքունական ձիերէն գեղեցիկ և ոսկեաման նոսրքներ նուէր ստացաւ Թագաւորէն (Փաւստ. Գ, ԺԵ):

1. Փաւստ. Գ, ԺԴ:

2. « Ի թիւն աւանի, ի կալուածս Գրիգորի նորն իւրոց » Փաւստ. Գ, Ե:

նահտայ բազիններն և Տիւր գից մեհեանն 1 :
 Գլխաւոր կալուածն , Աշախշատի մէջ վա-
 հագնի հին մեհեանն , ծանօթ է արդէն :
 Ինչպէս կը տեսնուի , նախկին հեթանոս
 մեհեանից քանդուելովը՝ Ս . Գրիգոր ձեռնու-
 նայն շի մնաց . որովհետեւ նոցա պատկանող
 ընչից և ստացուածոց մեծագոյն մասն ան-
 տարակոյս կաթողիկոսական կալուածոց մէջ
 մտաւ : Սոյն կալուածոց մէջ ամենէն աւելի
 նշանաւորն էր Աշախշատ , իբր բնիկ նիսա
 կամ կայեան հայրապետական տանը : Հայր

1 . Ս . Ներսէս հայրապետի Ամբ դիւզն այլ (Փաւստ .
 2 , 2) . — որու մասին Ինէֆնեան Ալի-շահ-էր-Ին-
 ճիւ Հոյ-տ-նի գրութեան մէջ յիշատակութեան ար-
 ժանի բան չի գտներ . — Թուի Այրարատի մէջ լինել :
 Այսպէս նաև կաթողիկոսին ստացուածոց մէջ « գա-
 տակերան իւր ընտանեակ » . յԱյրարատեան գաւա-
 ռին ի վարարչապատ քաղաքն » (Ազատ . ՃԻ) :

* Այս քառս , որ կը գրուի մահ շ-տ-տ-ի , ցարդ
 բանատրմերէն շատք յատուկ անուն կը կարծէիմ ,
 և կը ճասկեմային Ս . Գրիգոր Լուսաւորչի պատկա-
 մող կալուածներէն կամ դաստակերտներէն միոյն
 անունը . Վերջին ժամանակներս ուսուցչապետն Ն .
 Մառ ցրցուց ճաստատապէս՝ թէ յատուկ անուն
 չէր այն . այլ երկու պարսիկ քաներու քարգոթիւն
 մի (---տ և -տ-ի) , որ կը նշանակէ -----ի -տ-ի-
 էշ -յէի : Արդէն տարիներ յառաջ՝ Մեծ շ . Ղ . Վ .
 Այիշան գրեթէ մոյն կարծիքը յայտներ էր իւր նը-
 շանաւոր Ար-շ-տ երկասիրութեան մէջ . (Ար-շ-տ ,
 Վեմիա . 1890 , էջ 204) :
 Մ . Թ .

մարդպետի այցելութեան անթիւ պատմագիրն մեծ ակործով և հանութեամբ կը նկարագրէ այն շքեղ դաստակերտը (Փաւստ. Դ, ԺՆ) : Ս. Ներսէս կը պատուիրէ շքեղ ճաշ մի պատրաստել ի պատիւ ազնուատոհմ՝ այցելուին . նոյն պահուն Հայր մարդպետն սեւ լանէր յեպիսկոպոսական կայենէն յապարանիցն մինչև ի վկայարանս սրբոցն (Յովհաննու և Աթանայիներայ) : Ի մեծ և ի գեղեցիկ հրասպարակին երթևեկս անեալ շրջէր՝ զճեմս անեալ : Ապա տեսանէր զգեղեցիկութիւն վայրացն , զնիստ շքեղութեան ի բարձրաւանդակ տեղեացն և զնայեացն ի խոնարհ , զի կարի վայելուչ էր տեղին : . . . Զխաբոյ , ասէ , զայսպիսի տեղիս կանանցահանդերձ մարդկան ատեալ է և ոչ արանց ¹ » : Սակայն Աշախա , ինչպէս պիտի կարծուի թերևս , եկեղեցոյ յատուկ կալուած չէր , այլ Ս. Գրիգորի ստացուած : Պատկ և Աթանայիներէս , որոնք ըստ ամենայնի հեռեւոյք էին Ռփնեայ և Փեննէնսի վարուց , և զինուորական կենաց տալով իրենք զիրենք՝ կ'արհամարհէին և կը ծաղրածէին սրբազան իրերը և տեղերը , այնու հանդերձ կը բնա-

1. Փաւստ. Դ, ԺՆ :

կէին Տարօն դուռաին մէջ Աշտիշատի եկեղեցոյն բով, զոր շիներ էր իրենց նախահաւն Գրիգոր¹ : Նորա եպիսկոպոսականոցի (ἐπισκοπείον) մէջ կը բնակէին, և բոլորովին անառակ և անկրօն կեանք մի կը վարէին, վարձկաններով, զուսաններով, խեղկատակներով և ուրիշ ամէն տեսակ անառակութեամբք պղծելով սրբազան տեղերը : Սակայն նորա մինչև իրենց մահը այն տեղ մնացին՝ առանց վրդովուելու մէկէն, որովհետև իրենց սեփական կալուածին մէջ կը գտնուէին² : Նոյն իսկ Գրիգորի տանը վերջին կաթողիկոսն՝ Ս. Սահակ, արու ժառանգներ չունենալով, բոլոր իրեն կալուածները, ագարակները և գիւղերը, իւր յաջորդաց շի կաակեց, այլ իրեն դասեր սրբաց՝ որ էին Մամիկոնեանք : Եւ այսպէս Աշտիշատ գիւղն³, նախկին եկեղեցական ամրոցն, աշխարհիկ մարդկանց ձեռքը անցաւ : Արդ, եթէ Արաիշատի կալուածը, ինչպէս պարզ կը հետևի, ո՛չ եթէ եկեղեցա-

1. Փաւստ. Գ, ԺԹ :

2. Հետևաբար նոյն ժամանակի կաթողիկոսը ՄԱշտիշատ չէին նստեր. Աթանազիսեայ սրգին՝ Ս. Ներսէս եղաւ որ դարձեալ գրաւեց ընտանեաց աթոռը :

3. Բնիկ գիւղ կը կոչէ Ղ. Փարպեցին (ԺԷ) :

կան աստիճանին կամ իշխանութեան պատ-
ճառաւ կը պատկանէր Ս. Գրիգորի տանը ,
այլ իբր բնական ժառանգական իրաւունք .
ապա ուրեմն յայտ է՝ թէ Ս. Գրիգորի նա-
խահարքն տեարք էին Աշտիշատի՝ նոյն իսկ
Հայաստանի գարձէն առաջ , որ ըսել է՝ թէ
Լուսաւորիչն Տարօնի հին եկեղեցական իշ-
խանաց տանը սերունդն էր :

Ստուգիւ նշանաւոր անձնաւորութիւն մի ,
որպիսի որ էր Ս. Ներսէս , հայկական եկե-
ղեցւոյ այս հնաւանդ և տարօրինակ դրու-
թեան վերջ գրաւ : Գիտողութեան արժանի
հանգամանք մ'է՝ որ Ս. Ներսէս բողոքովին
յոյն տարերաց մէջ սնաւ և զարգացաւ , և
ի կեսարիա՝ բրիտանեայ վարժապետաց
ձեռքը կրթուեցաւ : Ուստի յայտ է թէ՝
տակաւին զեռահասակ՝ իւր աշխարհին ամե-
նարարձր եկեղեցական իշխանութիւնն ըն-
դունելով , ջանաց Հայաստանի մէջ ևս զորձ-
ադրել Ս. Բարսղի ժամանակի եկեղեցւոյն
ամենարարձր գաղափարները :

Հայ կղերին կեսարիոյ հետ ունեցած սերտ
յարաբերութեան պատճառաւ , Ս. Բարսղի
նման անձնաւորութիւն մի պէտք էր ամենա-
մեծ ազդեցութիւն գործել մօտակայ լեոնագա-
ւառաց վրայ . և յիրաւի , փաւստոս տակաւին

բոլորովին զիջուած է այսպիսի կարող ան-
 ձնաւորութեան մի ազդեցութեամբ : Ներսէս՝
 Հայաստանի թափմաս Բէքն է : Շքեղ պա-
 լատականն կը դառնայ կը լինի ամենէն ա-
 լելի եռանդուն բահանայն, և միանգամայն
 նուիրապետ մի՝ որ անդու և առանց ակն-
 առութեանց իւր նպատակին կ'ուզէ հասնիլ .
 « Չթաղէական աստուն միւսանգամ ելից,
 և իւրոց հարցն նմանեալ որդի եղև » : Շատ
 նշանաւոր եղաւ նոր կաթողիկոսին նախա-
 դահութեամբ գումարուած Արատշատի մեծ
 ժողովն : Դժբախտաբար պատմիչն՝ նոյն ժո-
 ղովոյն զործոց և որոշմանց վերայ՝ շատ սա-
 կաւ իսկական աւելեկութիւններ կու տայ
 մեզ, մինչ կը ճոխանայ ընդհանուր զովարա-
 նական բացատրութեամբբ : Անդ եկեղեցական
 նոր կանոնադրութիւն մի հաստատուեցաւ, և
 հաւատոյ մասանց կամ վարդապետութեանց
 նոր ժողովածոյ մ'եղաւ : Որոշուեցաւ զար-

1. Փաւստ. Դ, Դ :

2. Հաւանականաբար ասորերէն կամ յունարէն :
 Ըստ վկայութեան շմարտաւէր Կորեան, Նիկիոյ և
 Եփեսոսի ժողովոց յունարէն կանոնք բերուեցան ի Հա-
 յաստան և զարու մէջ՝ ի մեան Ղևոնդայ, Կորեան և
 Եղնբկայ : Աստի կը նեակի թէ այն կանոններն՝ զորս
 բերաւ Արխատակէս Նիկիայէն՝ լոկ ինքնանաբ գիւտ
 մ'են : Այն յաւելումներն այլ զարմեալ, զորս կ'են-
 թազրենք թէ Լուսաւորիչ բրաւ, բնականաբար Ս. Սա-

ձեռք որ առաքելական կանոնք ամենուն հա-
մար և ս պարտաւորիչք լինին : Կենաց համար
կարեորք էին մասնաւորապէս նոր և աւելի խը-
տազոյն ամուսնական կանոնք (արգելեալ խը-
նամութեանց նկատմամբ) , և կերակրոց մասին
գրուած պատուէրներն , զի հին հայկական ե-
կեղեցին՝ այս ամէն բանի մէջ՝ պէտք էր հա-
մաձայնիլ բովանդակ բրիտանեկութեան : Թէ
որչափ խիստ և ընդարձակ էին սոյն կար-
գադրութիւնք՝ կրնանք պատմըչին խօսքերէն
հեռացընել , որ զարմացած կ'ըսէ , թէ Ս .
Կերսէս կ'ուղէր գրեթէ բոլոր հայ ժողո-
ւոյրը՝ մեծ վանական միաբանութեան մի
փոխել , ի բաց առեալ ամուսնութիւնը՝ որ
ներեւի էր . « Յայնմ ժամանակի կարգեցին
(կազմեցին կանոնեցին յօրինեցին) , և ա-
րարին զամենայն ժողովուրդս երկրին հա-
յոց՝ իբրև կարգ միաբանութեան վանակա-
նաց համաշխարհի , բայց միայն յամուսնու-
թեան օրինացն » (Փառաս . Գ , Դ) : Ինչ-
պէս իւր նախահայրն Գրիգոր , այսպէս այլ

հակոյ ժամանակէն առաջ չէին կրնար գոյութիւն ու-
նենալ : Հարկ չէ ըսել , թէ նոյնպէս Ս . Գրիգոր Լու-
սաւորչի ընծայուած հոսերն (Յ-հ-ի-զ-դ-դ-ւ-ւ կոչուած)
չառ ժամանակ վերջը եղած անվաւեր և խարդախեալ
գրութիւնք են , ի բաց առեալ թերևս Արամեանգե-
ղոսի գրոց մէջ գանուածները :

Ներսէս կը քարոզէր անձամբ, բնականաբար տեղւոյն բնիկ լեզուով, և եղաւ անձնանուէր առաջնորդ մի հոգւոց, ջանալով ամենայն կերպով բարւոքել ստորին դասակարգին մի՛նակը՝ թաղաւորին և մեծամեծաց ձեռնառուութեամբ :

Ամէն բանէ աւելի զարմանալի է իրեն օրինակելի կազմակերպութիւնն՝ հիւանդները և օտարները զարմանելու մասին, որոց համար առանձին շէնքեր կառոյց բոլոր գաւառաց մէջ¹ : Ս. Գրիգորի Նազիանզացոյ քսաներորդ ճառն և Ս. Բարսղի թուղթերն կը ցուցնեն, թէ Ներսէս այս բանիս մէջ ևս պարզապէս հետեւեցաւ այն բարեկարգութեանց, զորս յիշեալ սուրբ հայրն եկեղեցւոյ մուծեր էր կապաղովկիոյ մէջ : Մուրագութիւնը՝ որ Հայաստանի և բոլոր արեւելքի բնդհանուր հարուածն էր՝ բոլորովին արդիւեց Ս. Ներսէս : Ամէն գաւառաց մէջ այլ աղբատանոցներ հաստատեց նա՝ ի պէտս կարօտելոց, որոց վերայ յատուկ վերակացուներ դրաւ : Նմանապէս իւրաքանչիւր գիւղից և աւանաց մէջ հիւանդանոցներ և օտարներուն համար հիւրանոցներ շինեց, և նոցա

1. Փաւստ. Գ, Գ և Ե, ԼԱ :

մասնաւոր հոգաբարձուներ կարգեց, և իւրաքանչիւր հասարակութիւն պարտական էր ինքնին գարմանել նոցա պէտքը: Փաւստոս կը վկայէ թէ Ս. Ներսիսի ժամանակ բնաւ մուրդներ չէին տեսնուեր ¹:

Երիտասարդութեան ուսմանց և կրթութեան համար ևս բարեկարգութիւններ ըրաւ. Հայաստանի ամենայն գաւառաց մէջ յոյն և ասորի լեզուաց վաժարաններ հաստատեց:

Բայց ամէն բանէ աւելի գարմանալի է այն արտաբոյ կարգի յառաջադիմութիւնն, զոր ըրաւ միանձնական և ճգնաւորական կեանքն իրեն ազգեցութեան ներքէ: Վաղուց արդէն, նոյն գարուն սկիզբը, Դանիէլ ասորին՝ Աշտիշատի եկեղեցւոյն զլխաւոր քահանայն՝ մերթ ընդ մերթ անմարդի լերանց անապատներու մէջ ճգնաւորի կեանք կ'անցունէր, և ժողովուրդը կը յարգէր զինքը իբր սրանչեւազոր՝: Իւր սիրական բնակարանն էր վահագնի հին մեհենէն սակաւ մի հեռու գտնուած քարայր մի, ջրարբի և պարակազեղ ծործորակի մի մէջ, որ Հացեաց դրախտ կը կոչուէր ²: Յետագայ հոչակաւոր

1. Փաւստ. 17, 1Ա:

2. Փաւստ. 9, ԺԵ:

երկու ճգնաւորքն , որոնք էին՝ Շաղիտա ա-
սորին և յոյն Եպիփանը , Դանիելի աշա-
կերտք կը կոչուին՝ : Սորա Ս . Ներսիսի
ժամանակ բազմահոյլ ճգնաւորաց խումբեր
աշակերտեցին իրենց , և իբր երևելի հրա-
շագործք հռչակուած էին : Ինչպէս սուրա-
բար անասլաաի ճգնաւոր հարքն և Տրամա-
խօսութեան (Dialogus) սուրբքն , այսպէս
նաև սորա անմնաս կ'ապրէին վայրի գազա-
նաց մէջ , առիւծներու , արջերու և ինձերու
հետ : Սոյն ճգնաւորքս մեծ զօրծ մի կատա-
րեցին . հարաւային կողմերը , որոնք իրենց
լեզուով կը զանազանէին Հայաստանի միւս
մասերէն , սոցա ձեռքով զարձան ի բրիտ-
անէութիւն : Ս . Եպիփան առաքելոյ նման
զօրծեց և բարոզեց Մեծ Մոսիաց և Աղ-
ձնեաց աշխարհներուն ասորի ժողովրդեան
մէջ , իսկ Շաղիտա՝ կորզուաց երկրին մէջ :
Անձիտ զաւառին առաքեալն՝ Յովհաննէս ,
որ նոյնպէս ազգաւ ասորի էր , բերանացի
անասոյց աւանդութեան մի համեմատ՝ ա-
ւելի մանկահասակ (զի ծաղկեցաւ զրեթէ
400ին միջոցները) , շատ մեծ յաջողութիւն-
ներ ունեցաւ՝ կատարեալ կերպով հմուտ լի-

ներալ տեղւոյն ընդունին ¹, որ է՝ որտայե-
 րենի ²: Սոյն կրօնաւորաց և ճգնաւորաց ը-
 րած գործը կարելի չէ գրուատել ըստ բա-
 ւականի, որովհետև նոցա քարոզութեանց
 արդիւնքն է միայն՝ որով Հայաստան ստու-
 պիւ քրիստոնեայ երկիր մը դարձաւ՝ Ս. Ներ-
 սիսի և իրեն յաջորդաց ժամանակ: Ուստի
 փառաստ, խոսելով նշանաւոր Գինգ ճգնա-
 ւորին և իւր նմանեաց վրայ, կ'ըսէ. « Նո-
 քա շատ հեթանոս տեղեր շրջեցան հեռա-
 ւոր աշխարհներու մէջ, բազմաթիւ և ցիւ-
 ւացան հեթանոսներ դարձուցին իրենց մու-
 րութենէն, և շատերը բերին ի գիտութիւն
 յախանական կենաց և ի ճանապարհն ճըշ-
 մարտութեան ³ »: Այս կերպով դարդացաւ Ս.
 Ներսիսի միջոց վանական և ճգնաւորական
 կեանքն: Օրինակ իմն, Ս. Եղիսիան կը հա-
 ւարէ իւր շուրջը 500 կրօնաւոր և աշա-
 կերաւ. յայանապէս կ'աւանդուի՝ թէ Ս. Ներ-
 սէս այս մասին փոյթ տարաւ նաև կանանց
 համար: Աշխարհին խրաքանչիւր դաւառաց

1. Joannis ep. Ephesi Commentarii de beatis Oriental. p. 182.

2. Թեբեւ քրդերէն՝ ըստ Նեուդեբէի (ZDMG. 33, S. 165).

3. Փառստ. Է, Ժ2:

մէջ, ինչպէս նաև գլխաւոր տեղերը, կուսաստաններ հաստատեց, զորս պարսպապատ ամրացուց աւելի ապահովութեան համար։ Այս միակ մարդս, որ լի էր այնպիսի գործօնէութեամբ, իւր կաթողիկոսական սակաւ ժամանակին մէջ գիտցաւ բոլորովին կերպարանափոխ ընել հայ եկեղեցական կեանքը, և մերձեցրնելով զայն յոյն քրիստոնէութեան՝ բառնալ իրեն յատուկ ազգային բնագործը։

Այլ պէտք չէ կարծել՝ թէ նուիրապետութեան ի գործ զբաժ այս միջոցներն, որոնք ոչ միայն կրօնական կենաց՝ այլ և ժողովրդեան բովանդակ ընկերական կենաց վերայ՝ խոր ազդեցութիւն մի կը գործէին, ընդունելի եղան իսկոյն առանց արգելներու հանգիպելու։ Ներսէս՝ իւր սակաւժամանակեայ հայրապետութեան միջոց՝ սաստիկ ուժգնութեամբ զործեց, ուստի բուն հակազդեցութիւն մի յառաջ եկաւ։ Թագաւորական կուսակցութիւնն բացարձակ կերպով թշնամի և հակառակ հանգիստացաւ նուիրապետութեան։ Սակայն առաջին անգամ չէր այս՝ որ եկեղեցական և աշխարհական իշխանութիւնք իրարու հետ հակառակութիւն ունեցան. վաղուց արդէն Ս. Ներսիսի պատն (Ս. Յուսիկ) նզովեց Տիրան Թագաւորը և ուրիշ մեծամեծներէն շա-

տերը , յայտնի արիւնհեղութեանց և անբարոյական գործոց համար . բայց ամենախիստ կերպով ըրաւ զայն , որ է՝ հանդիսաւոր օր մի մերժելով և արտաբերելով թագաւորը , մինչ նա կ'ուզէր եկեղեցի մանել : Թագաւորին հրամանաւ բրածեծ եղաւ նա , և այնպէս սաստիկ կերպով՝ որ մեռաւ . ուստի իւր յաջորդքն ըստ ամենայնի հլու և հպատակը եղան ամբարիշտ թագաւորին կամացը : Տարակոյս չի կայ՝ թէ Ս . Ներսիսի և Աբշակ թագաւորին մէջ եղած գծաութիւնն բարոյական պատճառէ՝ յառաջ եկաւ , թէ և փաւտասի սոյն բանին ընծայած շարժառիթն ժողովրդական գրոյցներու և սպասկանելու լինի , որ է՝ արդար զայրոյթն Գնելի սպանութեան համար և թագաւորին ամուսնանալն սպանելոյն կնոջ հետ : Սակայն ստուգիւ արքունի

1 . Նոյն կերպով ինչպէս վերջը պատահեցաւ Պաղ թագաւորին նեւ եղած գծաութիւնն : Ս . Ներսէս խիստ բանիւք կը յանդիմանէր թագաւորը՝ իւր զարչելի մեղքերուն համար (փաւսա . Ե , ԵԳ) : Եկեղեցական պատմին քնական անտարբերութեամբ մի և առանց ո՛ր և է ակնածութեան կը խօսի այսպիսի վտանգաւոր և կնճառաւ առարկայի մի վերայ (Գ , ԵԳ) , որպիսի կը գտնենք միայն կիւրղի հայրապետին ներքինեաց վերայ խօսած քարոզին մէջ , որ թերեւս կարող պիտի լինէր շտապադունել Զուլայ մի և կամ արդի բերլինցի ցոփարան գրիչները :

զահուն և սեղանոյն մէջ ծագած գծաութեան
 գլխաւոր պատճառք եղան քաղաքական շարժ-
 առիթք: Սասաիկ կերպով ընդդիմացան Ս.
 Ներսէս և իւր տեղապահ խաղ եպիսկոպոսն
 արքունի դաստակերտ Արշակաւանի կանգնե-
 լուն, որ ապաստանի քաղաք մ'եղաւ: Սյն
 ամէն առանձնաշնորհութիւնք՝ զորս տուա-
 թագաւորն նոր քաղաքին բնակչաց՝ փուշ
 մ'եղան յաշտ քահանայից և ազնուականաց,
 որովհետեւ նոցա հպատակներն և գաղթա-
 կաններ խմբովին կ'երթային նոր քաղաքին
 մէջ հաստատելու իրենց բնակութիւնը: Կա-
 թողիկոսն գանդաակեցաւ թէ այն նոր հիմն-
 արկութիւնն ըստ աշխարհին կործանման
 պատճառ պիտի լինէր, և կ'ուզուէր որ նոյն
 ինքն թագաւորն հրամայէր՝ որ նոր քաղաքացիք
 իրենց հին բնակութիւնները դառնան. հետեւա-
 բար կաթողիկոսն՝ այս դէպքիս մէջ՝ ազնուա-
 կանութեան և եկեղեցական առաջնորդաց
 արհամարհուած իրաւանց պաշտպան հանդի-
 սացաւ: Միւս կողմանէ քաղաքն երբէք չի
 ծագկեցաւ, և հակառակորդ քաղթանակեցին:

Ուրիշիա թագուհոյն թունաւորուելէն վերջը
 յայանապէս գծաութիւն և հակառակութիւն
 մտաւ Ս. Ներսիսի և թագաւորին մէջ, և
 սուրբ կաթողիկոսն Ներսէս այլ ոչ ևս յա-

ւել տեսանել զերեսս թագաւորին Արշակայ՝
 մինչև յօրն նորին կորստեան¹ : Սուրբ հայ-
 բապեան խղեց ի սպառ եկեղեցւոյ և արքունեաց
 մէջ եղած յարարերութիւնը . թագաւորն այլ
 հակառակաթոռ կաթողիկոս ընարեց Չունակ
 մէկը : Սակայն Ներսիսի և Կեսարիոյ եկե-
 ղեցւոյ առաջնորդաց մէջ սերտ բարեկամու-
 թիւն լինելով, և ոչ մտածուեցաւ անգամ
 ձեռնադրուելու զրկել զՉունակ : Նոյն իսկ հայ
 եպիսկոպոսունք, որք կանչուեցան թագաւորին
 հրամանաւ կաթողիկոսին ձեռնադրութեան,
 բնաւ յանձնառու չեղան և բացէ ի բաց մերժե-
 ցին . այլ միայն Աղձնեաց և Կորզուաց ե-
 պիսկոպոսները հաւանեցան, և գնացին կա-
 թողիկոս ձեռնադրեցին Չունակը՝ թագաւո-
 րին հրամանին համեմատ : Բայց Աղձնիք և
 Կորզուք այն նահանգներուն մէջ կը գլտ-
 նուէին, զորս յամին 363 շնորհեցին Հոսի-
 մայեցիք առ Պարսիկս . ապա անտարակոյս ա-
 ռանց թեմի և իշխանութեան կ'ապրէին այն-
 տեղ, հայ արքունիքն իրենց մասնաւոր թո-
 շակ յատկացնելով . սոյն բանս կը բացատրէ
 նոցա հլու հպատակութիւնը : Դարձեալ շատ
 կարեւոր կէտ մ'է այս ապօրինաւոր ընարու-

1. Փառստ. Դ, ԺԵ :

Թիւնը, իբր հայ եկեղեցւոյ առաջին փորձ մի՝
կեսօրիայէն բոլորովին անկախ գլուխ մ'ու-
նենալու :

Արշակայ արկածին պատճառաւ (յամին
367) երկրին քաղաքական և եկեղեցական
զիրքն ի սպառ կերպարանափոխ եղաւ : Հոսով-
մէական կայսերութեան միջամտութեամբ ար-
քունի զահուն վերայ բազմեցաւ մանկա-
հասակ Պապն. այն միջոց իբրք կատարեալ
ներդաշնակութիւն մի կը աիրէր ազնուական
դասուն և եկեղեցականաց մէջ. թէ և ստոյգ
է, թէ թագաւորն և մեծամեծք շատ թա-
խանձեցին՝ մինչև որ հաշտուեցաւ Ներսէս ար-
քունեաց հետ¹, և սկսաւ դարձեալ մասնա-
կցիլ աէրութեան գործերուն. զոր և բրաւ յո-
ժարութեամբ և անձնանուէր կերպով : Հայաս-
տանի հայրն՝ « էր նոցա այնուհետև վերա-
կացու և խրատատու, կարգիչ և առաջնորդ² » :
Բայց հազիւ թէ շափահաս եղաւ Պապ, ե-
կեղեցական խնամակալութենէն ազատեցաւ.
և Մ. Ներսէս մերժեց զինքը եկեղեցւոյ հա-

1. Չունակ այլ ևս չի շատակուիր այնուհետև.
իւր սակաւօրեայ կաթողիկոսութեան պաշտօնն դա-
դրեցաւ անշուշտ իւր պաշտպան թագաւորին դերու-
թեամբն :

2. Փաւստ. Ե, Ա :

զորդութենէն իւր նողկալի անառակութեանց պատճառաւ, եթէ ստոյգ է պատմըչին աւանդածն¹: Թագաւորն չի համարձակեցաւ այն բանին վրէժն առնուլ ազգեցութիւն ունեցող և ամենուն սիրելի հայրապետէն. բայց եկեղեցական կուսակցութիւնն համարեցաւ թէ նորա տարածամ մահուան պատճառն եղաւ թագաւորին թունաւորելն:

Նոյն ժամանակները երեցաւ այնպիսի հակազգեցութիւն մի ընդդէմ եկեղեցականաց², որուն նմանը երբէք տեսնուած չէ, բայց միայն թշնամի—քահանայից (Priesterfeind) կոչուած Էրիք թագաւորին միջոց, որ Նիդարասի (Drontheim) Էօրունդր (Jörundr) արքեպիսկոպոսը իրեն կոմս կամ եարլը (jarl) անուանեց³: Դիտելի է զարձեալ, որ թէ

1. Հմեռ. Փաւստ. Գ. ԽԴ և Է, ԻԲ: Դիտելով թէ ինչպէս կուսակցական ոգին յախուան կերպով կը շարժանցէ այս մասին, պէտք է մեծաւ զգուշութեամբ ընդունիլ այն տեղեկութիւններս:

2. Փաւստ. Է, ԼԱ:

3. Սոյն գէպքս Նորուեգիոյ պատմութենէն առնուած է յիշեալ արքեպիսկոպոսն և Էրիք թագաւորն իբրևու նա թշնամանալով, թագաւորն յազթանակեց իրեն կուսակից ունենալով նաև եկեղեցական դասը. իսկ արքեպիսկոպոսն այնչափ խոնարհեցաւ որ թագաւորին իշխանութեան և ամենայն կամայք հպատակեցաւ, և նորա Խ-րլը (jarl) եղաւ: Մինչդեռ նախկին ժամանակաց մէջ՝ Նորուեգիոյ թագաւորութիւնն Ս. Ուաֆի

Պապ և թէ Երեք, այս երկու գիտակցարար
բռնարարողքն եկեղեցական իրաւանց, տա-
կաւին անշափահաս պատանիք էին (Եկեղ. Ժ,
16)։ Թէ՛ Հայաստանի և թէ՛ Նորուեղիոյ մէջ՝
յաջորդքն իսկոյն հանդարտ և անշշուկ ջնջեցին
հակակեցեցական կառավարութեան ծրագիրը,
միոյն մէջ՝ Մանուէլ Մամիկոնեան և միւսոյն
մէջ՝ Հակոն Հալէզը։ Թէ ո՛վ աւելի լաւ ըմ-
բռնեց իւր ժամանակին ոգին, հարկ չէ բսել։
Պապ բուն կերպով կռուեցաւ եկեղեցւոյ դէմ,
և սկսաւ Ս. Ներսիսի հաստատած բովանդակ
գրութիւնը եզմանել։ Ազբատանոցները,
հիւանդանոցները և օտարանոցները բնաջինջ
բրաւ. կուսատանները փակեց և կուսան-
քը ցրուեց և հեռացուց։ Բայց ամէն բանէ
յտնաջ՝ Պապ եկեղեցւոյ հարուստ կալուած-
ները յարբունիս գրաւեց։ Այն ետիւր կա-
լուածներէն՝ զորս Տրդատ յաակացուցեր էր
իւրաքանչիւր եկեղեցեաց՝ հինգը յափշտա-
կեց և արքունի կալուածներուն վերայ աւել-
ցուց, և միայն երկու անդ կամ հոդ թողուց

աւար կամ կալուածք կը համարուէր, որուն տէրն էր
արքեպիսկոպոսն և թագաւորն նորա մեռքէն կ'ընդու-
նէր Ս. Ուրբի թագը։ Երեքի յաջորդն՝ Հակոն Հ-լէէր
(երկայնասրուն) զարնուց եկեղեցւոյ բոլոր ինչքերը և
նորէն հաստատեց արքեպիսկոպոսը իւր նախկին իրա-
ւանց և իշխանութեան մէջ։

խրաքանչիւր եկեղեցւոյ : Ամէն մէկ զիւրի
մէջ միայն երկու եկեղեցականք պիտի լի-
նէին, մէկ քահանայ և մէկ սարկաւազ .
իսկ քահանայական ընտանեաց միւս անձինք
բոլորն այլ արքունի տանը մէջ պաշտօններ
ընդունեցան : Ամուսութեան մասին հաս-
տատուած եկեղեցական խիտ կանոնադրու-
թիւնք վերցուեցան, և թոյլ արուեցաւ նս-
րէն՝ գէթ լուծեամբ՝ որ երգուին մեռելոց
վերայ եղած հեթանոս ողբերն և նորոգուին
հեթանոս կոոց պաշտամունք, հետեաբար ժո-
ղովուրդն այլ զոհ եղաւ այս նոր կարգադրու-
թեամբք :

Գիտցաւ Պապ հարստութեամբ ի նորաստ
իրեն գործածել Ս. Ներսիսի բրած մէկ
վրիպակը : Նորա սերտ անշուքիւնն կետա-
րիոյ հետ և ընդհանրապէս յայանի հակա-
միտութիւնն առ յունական եկեղեցին՝ պէտք
էր յուզել և գրգռել հայուն պէս ժողովուրդ
մի, որ այնքան նախանձաւոր էր իւր ազգայ-
նութեան : Պապ՝ առանց հարցնելու կետա-
րիոյ՝ ինքնազլուխ նոր կաթողիկոս մ' ընտրեց,
գՅուսիկ՝ Ազրիանոսի տունէն, և այս կեր-
պով՝ եկեղեցւոյ հալածիչն և քահանայից
թշնամին՝ եղաւ հիմնադիրն Հայաստանի ե-
կեղեցական անկախութեան : Բնականաբար

եկեղեցւոյ զօրաւոր իշխան մի, որպիսի էր Ս. Բարսեղ, որ նոյն ժամանակի կեսարիոյ մետրապօլիտն էր, առանց յուզուելու շրնդունեցաւ այն հարուածը: Փաւստոս այս բանիս մասին հետեւեալը կը գրէ¹. « Բայց լսեց կեսարու արքեպիսկոպոսն, թէ սպանեցին մեծ հայրապետը Ներսէս, և անոր տեղը գրին զՅատիկ՝ առանց իւր հաւանութեան. որովհետեւ չի տարին զնա, ինչպէս սովորութիւն էր, առ հայրապետն կեսարու ձեռնադրուելու համար. այս բանիս վերայ հայրապետն շատ զարմացաւ և բարկացաւ: Առանց հայրապետին՝² կեսարու նահանգին սիւնհոգոսի եպիսկոպոսներն ժողով մի գումարեցին, և թուղթ մ'ուղարկեցին լի մեծաւ ցասմամբ³, նոյնպէս ուրիշ թուղթ մ'այլ առ Պապ թագաւորն: Ոչնչացուցին կաթողիկոսութեան իշխանութիւնը⁴ (յատուկ վճռով), թէ ո՛վ որ

1. Փաւստ Ե. ԻԹ:

2. Սոյն բացատրութիւնը « առանց հայրապետին » էմին կը թարգմանէ « հայրապետին նախագահութեամբ » (sous la présidence du patriarche): Յայտ է՝ թէ այստեղ խօսքը կեսարու արքեպիսկոպոսին վերայ է, այլ անկանոն կերպով ընտրուած հայ կաթողիկոսին վերայ է: Համարուելով նա իբր բռնաբարոյ հայրապետական գահուն, այն պատճառաւ ևս ո՛չ աթոռ և ո՛չ ձայն ունէր գաւառական սիւնհոգոսին մէջ:

3. Այսինքն է՝ առ եկեղեցին Հայոց:

4. Իշխանութիւնը կը նշանակէ՝ եպիսկոպոս ձեռնադրելու իրաւունքը:

Ասորւորակէս . . . սորա երեքը Հարք զաւ-
սին եպիսկոպոսունք էին, լսկ կաթողիկոսի
անունը ունենալով, չէին համարձակեր ե-
պիսկոպոս ձեռնադրել. որովհետեւ Ս. Ներ-
սիսի մահուան պատճառաւ՝ կեսարու արք-
եպիսկոպոսներէն արգիլուեցան ձեռնադրու-
թիւնք եպիսկոպոսաց մեծին Հայոց. վերջը
Ս. Սահակ իշխանութիւն առաւ Հայաստանի
մէջ եպիսկոպոս ձեռնադրելու » :

Սոյն տեղեկութիւններս ստոյգ չեն. արդէն
սխալ է ինչ որ կը պատմէ յոյն Ս. Սա-
հակայ նկատմամբ : Էնթադրելով թէ կեսա-
րիոյ հետ եղած միութեան կապն խզուեցաւ
միայն յետ զահրնկեցութեան Ս. Սահակայ,
« իշխանութիւն առաւ — ἔλαβεν εξουσίαν »
բռնէրը պէտք է բնականաբար այն իմաս-
տով մեկնել կամ հասկանալ՝ ինչ միտք որ
ուզեր է տալ ինքը, այս է՝ « արքեպիսկո-
պոսութն կեսարու, παρὰ τοῦ ἀρχιεπισκόπου
Καيسαρείας » . այլ այս բանիս հակառակ
կ'եղնեն իրական գէտքերն : Չի ստոյգ է թէ
Ս. Սահակ իւր պաշտաման մէջ լիուլի իշ-
խանութեամբ գործեց և ամենուն կողմանէ
համարուած էր օրինաւոր կաթողիկոս. սա-
կայն նա բնաւ կեսարիայէն խնդրած չէ
իւր իշխանութեան վաւերացումն : Փաւստոսի

պատմածն այլ մութ է. որովհետև անբմբունելի է, թէ Հայք ինչո՞ւ տակաւին այնչափ իշխանութիւն կ'ընծայէին Կեսարիոյ մետրապոլիտին, — վերջնականապէս խզուած լինելով նորա հետ ո՞ր է մութեան կապ, — որով կարող կը լինէր նա իրենց հայրապետը զրկել իշխանութենէ և բնել իբր լոկարբունեաց եպիսկոպոս մի, և բառնալ իրմէ ամենէն աւելի կարեւոր իրաւունքը՝ որ է ձեռնադրութիւնը :

Այլ ինքնին կը տրուի այս բանիս պատասխանը, երբ մտանք բններք այն նուազ իրաւանց աէր եզոզ կաթողիկոսները, որք են Յուսիկ, Չաւեն, Շահակ և Ասպուրակէս : Սոցա երեքն կը պատկանին՝ աէրութեան կուսակից կաթողիկոսական երկրորդ տանը, որ է՝ Ազբիանոսի ցեղին, այս պատճառաւ ևս ուզղամիտ մասն շուղեց նանչնալ զանոնք : Ապա ուրեմն ինչ որ կը պատմեն փաւտոս և յոյնն, Հայաստանի մէջ բնդհանրապէս բնդունուած կարծիքն չէ, այլ հայ կղերին հոգեւոր իշխանութեան նպաստաւոր կողման մեկնութիւնն է : Չի սոյն կուսակցութիւնս միշտ յարեալ մնաց Գրիգորի տանը, և Կեսարիոյ մէջ ձեռնադրուելուն պաշտպան հանդիսացաւ : Այն ամէնքը, որ առանց այս

կարևոր պայմաններուն յանձն առին կաթողիկոսութեան աստիճանը, յաչս բարեպաշտից իբր եկամուտք կամ իրաւանց յափշտակիչք համարուեցան: Բայց աստի շի հետևիր՝ թէ այնպիսի կերպով ընտրուած կաթողիկոս մի ընտելոսկոսաց ձեռնադրութիւններ չէր ըներ. այլ միայն թէ կղերական կուսակցութիւնն զանոնք իբր ոչինչ կը համարէր, անկանոն կերպով ձեռնադրուած հայրապետ մի ընելով զանոնք. այս պատճառաւ սոյն կուսակցութեան պատկանող եպիսկոպոսք ուղղակի ի կեսարիա կ'երթային ձեռնադրուելու համար: Այս կերպով յառաջ եկան անտարակոյս աստեանդ այն բոլոր այլևայլ եկեղեցական հերձուածք և հակառակութիւնք, որով մի քանի թեմեր կրկին եպիսկոպոսներ ունէին, յորոց մին՝ արքունեաց նպաստող կուսակցութեան կը պատկանէր, և միւսը՝ յոյն կուսակցութեան:

Հայկական եկեղեցոյ հերձուածոյն այս ժամանակիս վերայ փոքր ինչ լոյս կը սփռեն նաև Ս. Բարսղի աւանդած տեղեկութիւններն, որոնք սակայն նորանոր զժուարութիւններ յառաջ կը բերեն: Իւր թղթոց մէջ յաճախ կը յիշատակէ նա փաւստոս ոմն եպիսկոպոս, որուն զլացաւ եպիսկոպոսական ձեռնադրու-

Թիւն¹. Սա անստորագրուած Հայոց եպիս-
 օպոստոլիկն մին էր, թէ և բացայայտ կեր-
 պով չի յիշատակեր զայն²: Ասլ ինչպէս կը
 գրէ նա առ Պոպիմենիոս, փառաստն՝ իւր զար-
 ձին միջոց ի կեսարիոյ Սասարացոց՝ եկեղե-
 ցակաւն նահապետ կողմ առաջին Հայոց արեւ-
 լեան թեմէն կ'անցնի. ապա օրինակ հարկ էր
 որ իւր եպիսկոպոսակաւն արժան զանուէր զեւ

1. Հմեռ. Ս. Բարսեղ Թուրթ 58, առ Մելիսսոս
 անստորագրի. «Γινώσκεις δὲ βούλομαι τὴν εὐλαβειάν
 σου, ὅτι ὁ ἀδελφός Ἄνθιμος Φαῦστον τὸν συνόντα
 τῷ Πάπᾳ ἐπίσκοπον ἐχειροτόνησε, μηδὲ ψήφους δε-
 ξάμενος, καὶ καταχειροτονήσας τοῦ αἰδεσιμωτάτου
 ἀδελφοῦ Κορίλλου ὥστε στάσεων ἐμπληρῶσαι τὴν
 Ἄρμενίαν. . . ἤγοῦμαι γὰρ πολλοὺς λυπήσειν τὴν
 ἀταξίαν ταύτην. 193, առ Թէօդորոս Երեւոյցեցի.
 «Γινώσκει δὲ ὅτι Φαῦστος γράμματα ἔχων ἦκε πρὸς
 ἡμᾶς παρὰ τοῦ Πάπα ἀξιούντα αὐτὸν γενέσθαι ἐπί-
 σκοπον. ἐπειδὴ δὲ τήσασμεν ἡμεῖς μαρτυρίαν τῆς σῆς
 εὐλαβείας καὶ τῶν λοιπῶν ἐπισκόπων, καταφρονήσας
 ἡμῶν πρὸς Ἄνθιμον ἔρχετο καὶ παρ' αὐτοῦ λαβὼν τὴν
 χειροτονίαν χωρὶς ἡμετέρας ὑπομνήσεως ἐπανήκε. 313,
 առ Պոպիմենիոս սասարացի. « Πάντως ἐπιζητήσας
 γράμματα παρὰ τῶν Ἄρμενίων ὅτι ἐπανήκαν διὰ σοῦ,
 καὶ τὴν αἰτίαν ἔμαθες δι' ἣν οὐκ ἔδωκα αὐτοῖς τὴν
 ἐπιστολήν. εἰ μὲν οὖν εἶπον φιλαλήθως ἔδωκα ἡμῖν
 αὐτόθεν τὴν συγγνώμην, εἰ δὲ ἀπεκρύψαντο ἑκαῖνοι
 ὅπερ οὖν εἰκάζω, ἀλλὰ παρ' ἡμῶν ἄκουε. ὃ τὰ πάντα
 γενναίως Ἄνθιμος . . . ἐχειροτόνησε τὸν Φαῦστον
 ἰδίᾳ αὐθεντίᾳ καὶ ἰδίᾳ χεирί, οὐδενος ὑμῶν ἀναμείνας
 ψήφον καὶ ἡμῶν καταγελάσας ἀκριβολογουμένων περὶ
 τὰ τοιαῦτα. κτλ.

2. Նա անստորագրի Ἄրմենիա կ'ըսէ Ս. Հայոց Կաթար
 (Թղ. 187), և Ἄրմենիա μικρά β. Հայոց Կաթար:

աւելի արեւելեան կողմը, այն ինքն է՝ Մեծ
 Հայոց մէջ: Շատ լաւ կը յարմարին այս
 բանիս այն խօսքերն, յորս երկու անգամ
 կը յիշատակուի՝ թէ նա զրկուած էր Պա-
 պէն, և այս անունս շատ մութ և անհաս-
 կանաւի երեցաւ մեկնիչներուն. մինչ բնա-
 կանապէս դաւ արիչ մէկը չէր՝ բայց ժամա-
 նակակից հայ թագաւորն: Ս. Բարսղի մեզի
 հաղորդած ծանօթութիւններէն կ'իմանանք,
 թէ նա ինքն՝ Մեծին Հայոց մէջ եպիսկո-
 պոսներ ձեռնադրելու առթիւ՝ նոցա մասին
 տեղեկութիւններ ստացաւ Առաջին Հայոց ե-
 պիսկոպոսներէն, որ շատ բնական էր, իրա-
 րու մերձաւոր զրացիք լինելով և մի և նոյն
 լեզուն ունենալով¹: Գարձեալ, արքեպիսկո-
 պոսին թուղթերէն յայտնի է՝ թէ Ս. Ներ-
 սիսի մահուրէն յետոյ՝ թագաւորն իսկ և իսկ
 չի խզեց կեսարիոյ հետ եղած միութեան

1. Ս. Բարսեղ իւր 187 թղթոյն մէջ կ'ըսէ, որ Նի-
 կոզուսոյ թեմին մէջ արժանաւոր և յարմար անձինք
 գտնեն Հայաստանի եպիսկոպոսանիստ աթոռներուն
 նախար, «διὰ τὸν εἶναι ἐν τῇ παροικίᾳ αὐτοῦ καὶ
 εὐλαβεῖς καὶ συνετοὺς καὶ τῆς γλώττης ἔμπειρους
 καὶ τὰ λοιπὰ ἰδιώματα τοῦ ἔθνους ἐπίσταμένους». Ար-
 քունի տան եպիսկոպոսն Փաւստոս (Փաւստ. Ե և Զ),
 որ մեր Փաւստոս պատմիչն չէ, յայտնապէս «ազգաւ
 հոսոմ» կ'ըսուի. և այս բանս կը ցուցընէ թէ այն
 միջոցները կրնային յոյն ազգաւ եպիսկոպոսներ ևս
 գտնուիլ մեծ Հայոց մէջ:

զօրը : փառասօսի երթն առ Ս . Բարսեղ՝
 ձեռնադրուելու համար՝ կը նշանակէ , թէ ի
 սկզբան հայ արքունիքն հակամէտ էր հպա-
 տակելու Կեսարիոյ սիւնհոգոսին որոշմանց . սա-
 կայն հակառակ կուտակցութիւնն ի դերու հա-
 նեց ամենայն ինչ , Կիւրեղ անունով մէկը
 ընտրած լինելով արդէն նոյն եպիսկոպոսա-
 կան աթոռոյն համար՝ զօր թագաւորն սահմա-
 ներ էր փառասօսի : Եպիսկոպոսութեան եր-
 կու թեկնածուաց խնդրոյն մէջ՝ Ս . Բարսեղ
 փառասօսի հակառակ վճիռ տուաւ . և այս
 բանիս հեռեանքն այն եղաւ՝ որ Հայր դի-
 մեցին առ Անթիմոս , նախանձորզն Բարսղի
 և մետրապոլիան Բ Կապադովկիոյ , որ ամե-
 նայն յօժարութեամբ եպիսկոպոս ձեռնադրեց
 զփառասոս և պաշտօնանկ ըրաւ զԿիւրեղ :
 Ինչպէս ապագային մէջ պատահած գէպքերն
 կը ցուցնեն , այս բանս աւելի ևս զայրացուց
 Կեսարիոյ հետ եղած հակառակութիւնը , թէ
 և սաստիկ եկեղեցական կուտակցութիւնն տա-
 կաւին երկար ժամանակ հաստատուն պահեց
 միութեան հին կապը : Թէ որչափ ցաւ և
 վիշտ պատճառեց Կեսարիայէն անջատումն
 այն շրջաններուն մէջ , կը ցուցնէ Ղևոնդիոսի
 զրած թուղթն առ Տրդատ թագաւոր . « Եւ
 հաստատեալ կայցէ վկայութիւն ի մէջ եր-

կուց կողմանցս, զի պարզեարաշխութիւն նա-
րոզեալ քահանայապետութեանդ ձերոյդ նա-
հանդիպ, առ ի մէնջ կայցէ անշարժ՝ յեկե-
ղեցւոջս կետարու. ուստի և հանդերձեցաւ
ձեզ պատրաստութիւն շինութեան ձեռնա-
դրութեան՝ և : Սակայն եկեղեցական գասուն
զբացած այն տհաճութիւնն ոչ մի արդիւնք
չունեցաւ : Ս. Բարսղի զործածած խիստ միջոց-
ներն ընդդէմ հայկական եկեղեցւոյ՝ եկեղե-
ցական քաղաքականութեան աղիտարեր վրի-
պակ մ'եղան : Թէ որչափ խոր թափանցեր
էր Հայոց արեան և մարմնոյն մէջ՝ եկեղեց-
ւոյ բացարձակ անկախութեան գաղափարն,
կը ցուցընէ մեզ նոյն ինքն փաւստոս, զործ-
ածելով անխափր՝ նախկին կաթողիկոս ա-
նուան հետ միասին՝ նոր և նոյն ժամանակ
միայն պատշանեցուցած հայրապետ (πατριάρ-
χης) կոչումը : Դարձեալ, կետարիայէն ունե-
ցած կախումը և հպատակութիւնը ջնջելու
միջոց՝ կարելի էր ստուգիլ աւելի հնազոյն
որինակաց կամ զիսպաց վերայ հաստատուիլ :
Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռնադրուիլն ի Ղևոն-
դիոսէ՝ կ'աւանդէ մեզ Ագոթանդեղոս, իսկ
արդ ձեռնհաս հեղինակութեամբ հերքուած է

1. Ագոթ. ձժՁ. — հմտ. v. Gutschmid, Kl.
Schr. III, S. 392.

այդ աւանդութիւնը¹ : Բայց եթէ տակաւին երկրայելի ևս մնայ այս իրը, այսչափ ինչ ստոյգ է՝ թէ Ս. Գրիգորի որդին Արիստակէս իւր ձեռնադրութիւնը շքնդունեցաւ ի կետարիա, այլ նոյն իսկ Գրիգոր ձեռնադրեց զնա կաթողիկոս՝ ի խնդրոյ Տրդատ թագաւորին, երբ ինքն կ'ուզէր առանձնանալ (Աղաթ. ՃԻԳ). « Զոր ձեռնադրեաց յեպիսկոսոսութիւն փոխանակ իւր, որպէս ըստ գրեցելոյն ի դէպ, թէ՛ փոխանակ հարց եղիցին որդիք կալ իշխան ի վերայ երկրի » (Սղաթ. ԽԳ, 17) : Ինչպէս յայանի է՝ այս տեղ լոկ աթոռակցի կամ տեղապահի վերայ չէ խօսքն, այլ ստոյգ յաջորդի մի ընտրութեան վերայ է, և կամ « աթոռակցի՝ հանդերձ իրաւամբ յաջորդելոյ » (coadjutor cum jure succedendi). Ոչ Արիստակիսի և ոչ վրթանիսի համար չի պատմուիր բնաւ թէ ի կետարիա գնացած լինին ձեռնադրուելու համար. մինչդեռ Ս. Յուսիկէն մինչև ի Ներսէս՝ բոլոր կաթողիկոսք կետարիա գրնացին ընդունելու իրենց ձեռնադրութիւնը² :

1 v. Gutschmid, Kl. Schr. III, S. 418. տես Ա Յ--Է--Ն--Ն, էջ 535.

2. Ա Յուսիկան միջոց տեղի ունեցաւ սովորութեան գործադրութիւնն, ինչպէս կ'ըսէ Փաւստոս (Գ, ԺԲ).

Պապ թագաւորն և Ազրիանոսի առնմէն
 ընտրուած կաթողիկոսք, — զորս փառատոս և
 եռանդուն նախրասպետք այնպէս սաստիկ կեր-
 պով արհամարհեցին, — աւերածեան կուսակից
 մարդիկ էին և հետեւարար եղան, որոնք ան-
 ջատեցին զՀայաստան ի կեսարիոյ, և այսու
 ձեռք բերին հայկական եկեղեցոյ վերջնա-
 կան անկախութիւնը: Շատ հեռաքրքրական
 են նոյն միջոցներու զբոյցք, որոնք՝ ժամա-
 նակին հանդամանքները ի նկատի առնելով՝
 կը սկսին արդէն կողմնակցական սպով ըսել
 բոլորովին կեսարիոյ հետ եղած սերտ յա-
 բրնչութեան վերայ: Յախճի կաթողիկոսն՝
 Հայոց եպիսկոպոսաց և մեծամեծաց հետ
 միարան՝ գրելով յամին 450 առ Թէոդոս
 կայսրն, յետ յիշատակելու Տրդատաց հայ աշ-
 խարհին արասպետելը, կը յաւելու. « Սոյն-
 պէս և զհաւատան որ ի Քրիստոս՝ ընկա-
 լեալ ի սուրբ եպիսկոպոսապետէն Հատմայ,
 լուսաւորեաց զխաւարային կողմանս հիւսի-
 սոյ՝ »: Տրդատ և իւր ժողովուրդն ուղղակի
 Հատմայ եպիսկոպոսապետէն ընդունած լի-

« ըստ սովորութեան օրինակին » . ապա ուրեմն եղեր
 է նախորդ գէղք մի:

1. Եղիշէ, Պատմ. վասն Աւարդ. և հայ. պատերազ-
 մին (հրատ. Վենետիկ. 1895, էջ 152):

ներքով նոր հաւատքը, ինչպէս ըսուած է յիշեալ վկայութեան մէջ, մի և նոյն ոգին կամ ձկնումն կը ցուցուի նաև այս տեղ¹, ինչ որ կը պատէ նաև Գրիգորի տեսիլն Սպարթանոսի : Սակայն Վաղարշապատի գրոյցն, որ առաջին անգամ պատմուած է յիշեալ տեսլեան մէջ, պէտք էր յաղթանակել ինչպէս զիբաւ կըրնար գուշակուիլ. որովհետև նա մէկ կողմանէ կը փայփայէր ազգային անկախութեան զգացումը, և միւս կողմանէ իբր զօրաւոր թուճը մի կը կանգնէր ընդդէմ ամենայն սոսկական փառասիրութեան և ընդդէմ պահանջմանց որ և է մետրապոլիի, ուղղակի նոյն իսկ Քրիստոսի ընծայելով հայկական եկեղեցոյ հաստատութիւնը. այլ ստուգիւ ոչ հռովմէական և ոչ ազգային գրոյցը կարող չեզան բուրովին ջնջել ճշմարիտ աւանդութիւնը :

Թագաւորին եկեղեցական քաղաքականութիւնն թէ և յաղթանակեց, սակայն ի վերջոյ թագաւորութիւնն զլխովին ընկնեցաւ, և Ս. Ներսիսի յիշատակն նոր փայլով մի արծարծեցաւ վերստին : Մանուէլ Մամիկոնեան, որուն եօթնամեայ իշխանապետութիւնն (378—385) հայկական պատմութեան մէջ վերջին

1. Գուտշիք, յիշեալ գրքին մէջ, էջ 415.

լուսաւոր կէտը կը կազմէ, իւր եկեղեցցական քաղաքականութեան մէջ ըստ ամենայնի մեծ հայրապետին սկզբանց հետեւեցաւ, և նորա կրօնական պատուէրները ընտրեց իբր առաջնորդ հայ ժողովրդեան¹: Յետ իրեն մահուան, երբ Հայաստան բաժնուեցաւ Հոսովմայ և Պարսկաստանի մէջ, շատ փտանդաւոր հանգամանաց մէջ ինկաւ հայկական եկեղեցին: Եթէ նոյն իսկ մէկ կողմանէ Հայաստան եկեղեցական քաղաքականութեամբ այլ ևս անջատուեր էր հոսովմական կայսերութենէն՝ շնորհիւ իրեն կաթողիկոսութեան անկախ ինքնաւարութեամբը, այլ միւս կողմանէ՝ պարսիկ պետութեան քաղաքականութիւնն՝ որ իրեն յատուկ նպատակ մ'ունէր և կը դիմէր առ այն, կը սպառնայր խզել յոյն մայր եկեղեցւոյ հետ ունեցած կրթութեան և դարգացման փոփոխակի առնչութիւնը: Ուրացոյ Մերութան արժրունին դրութեամբ և կանոնաւորապէս այրել տուեր էր Հայաստանի մէջ զանուած բոլոր յունարէն գրքերը, ինչպէս կը պատմէ Կորիւն², և նոյն ժամանակաց պարսիկ կառավարիչք արգիլեցին յոյն գրականութեան ուսումը, մինչ ընդ-

* 1. Փաւստ. Է. Խ'Ի:

2. Սոփերք հայկ. հտ. Թ. էջ 12.

հակառակն թոյլ տուին միայն ասորի լեզուին ուսումը : Եւ այսպէս ճակատագիրն կը սպառնայր հայկական եկեղեցին դոստայնել և մեռցընել նոյնպիսի կղզիացմամբ , ինչպէս սրատահեցաւ Պարսկաստանի ասորական (վերջը նեասորական) եկեղեցւոյն : Այս բանիս առաջն առին Ս . Սահակ , Ներսէս պարթևի մեծանուն որդին , և իւր բարեկամն Մեսրոբ :

Սոցա հետ հայկական եկեղեցւոյ սրատմութեան նոր գլուխ մի կը սկսի . Ս . Սահակ մարմնացեալ զազափարականն է մի այնպիսի կաթողիկոսի , որպիսի կ'երազէր յեռագոյ հայ եկեղեցին : Յետ երկար միջոցի նստեցաւ զարձեալ Ս . Թադէոսի աթոռոյն վերայ Լուսասորչի առհմէն կաթողիկոս մի , ուստի և կատարելապէս օրինաւոր և ընդունելի ամենայն կուսակցութեանց ևս : Ժողովելով նա իւր շուրջը վաթսուն աշակերտներ , որոնք իւրստակրօն վարուք և նգնութեամբք կ'ապրէին , նուիրապետական և վանական կուսակցութեան միակ և ամենասիրելի անձն եղաւ . այլ գիտցաւ նա միանգամայն շահիլ ազգային կողման սէրը և համակրութիւնը : Գրիգորի առհմէն ինքն եղաւ առաջին կաթողիկոսն , որ առանց վարանելու ճանչցաւ և ընդունեցաւ զեռ այն ինչ նոր ձեռք բերուած եկե-

ղեցական անկախ ինքնապարութիւնը¹ : ուս-
տի և հակամատչէր բնաւ կեսարիոյ եկե-
ղեցւոյն հետ նոր յարաբերութիւն մի հաս-
տատելու ձկառումին, որ տակաւին կենդանի
էր աստ անց եկեղեցական շրջաններուն մէջ :
Այլ իրեն ստոյգ և մեծ արդիւնքն՝ ազգին
բարւոյն համար՝ եղաւ ազգային հայ գրա-
կանութեան հաստատութիւնն : Ս. Մեսրոպ-
բայ ձեռքով եղած գրոց զիւան այնպիսի ուժ
և մղում մի տուաւ ազգին, — որ մինչև այն
ժամանակ զուրկ էր գրականութենէ, — որ
իրեն համար թարգմանիչներու վարժարան մի
հաստատեց, որոնք Ս. Սահակայ և Մես-
րոպայ առաջնորդութեամբ զարմանալի գոր-
ծօնէութիւն մի ցուցուցին, և ազգային բնիկ
գրականութիւն մի յառաջ բերին, որ ըստ
ամենայնի համաձայն էր եկեղեցական դա-
տու ձկառումներուն, և որ հետևարար ի սկըզ-

1. Վերջին ժամանակաց հայ պատմիչներէն ոմանք
կ'աւանդեն, իբր թէ՛ Արշակ թագաւորին նախագա-
նութեամբ դուստրուած նախարարաց ժողովի մի մէջ՝
Ս. Ներսէս անկախ պատրիարք հրատարակուե՛ր է :
(Յովհ. կաթ. հրատ. յԱրուստաղէմ, 1843, էջ 52. Ստե-
փանոս Որբելեան, Պատմ. Սիւնեաց) : Այն երկու պատ-
միչներս այլ հայկական եկեղեցւոյ առաքելական ծագ-
ման վերայ հիմնուած են, որուն ի հաստատութիւն ցոյց
կու տան առաքելոց գերեզմանները : Յայտ է թէ՛ Ե և
Զ գարուց մէջ Յունաց ունեցած դազափարն է այս,
որ աւելի վերջը մուտ գտեր է նաև Հայաստանի մէջ :

բանէ յունական տիպ կամ կնիք մի ստա-
ցաւ : Ոչ մէկ բան այնչափ հակառակ և ար-
գելիք չէր պարսիկներու եկեղեցական — բա-
զարական ծրագրի գործադրութեան , — որով
կ'ուզէին նորա Հայոց առջեւ փակել յունական
եկեղեցոյ և կրթութեան ճանապարհը , — ինչ-
պէս այս երկու անգուղական անձանց (Ս .
Սահակայ և Մեսրոբայ) գիտական գործո-
նութիւնն . որովհետեւ սորա եղան' որ դար-
ձեալ միացուցին Հայերը Յունաց հետ' հո-
գեոր հաստատուն կապով մի : Այս պատճա-
ռաւ ևս պարսիկ կառավարութիւնն սկսաւ
նեղել և շարաշար փարութիւնս նոցա հետ , որով
իրենք այլ ստիպուեցան թողուլ իրենց բնիկ
երկիրը և երթալ յունական հողին վերայ՝
յաջողութեամբ շարունակելու իրենց թարգ-
մանութիւնները : Ընդհակառակն յայն կառա-
վարութիւնն հասկանալով իսկոյն՝ թէ հայ-
կական ազգային ձեռնարկին յաջողութիւնն
կրնար իրեն նպաստաւոր և շահաւոր լինել ,
հրամայեց Անատոլիոս գորավարին՝ որ հայ-
յունական բաժնին կառավարիչն էր՝ հոգալու
հայ վարժարանաց պէտքերը տէրութեան ծա-
խուք . և այս կերպով այն մեծ ձեռնարկն
անընդհատ շարունակեց իւր բնթացքը : Կըր-
նանք գուշակել պարսիկներուն գայրոյթը . Ս .

Սահակայ սակաւ մի յետոյ զահրնկեցութեան
 գլխաւոր պատճառն եղաւ իւր առ յոյնս ցու-
 ցած շափազանց համակրութիւնն¹ : Երկու ե-
 կամունա ասորիերու կաթողիկոսական զահուն
 վերայ բազմիչն՝ պարսիկ կառաւարութեան
 ձեռքով, արդէն յայտնապէս կը ցուցընէ
 թէ սրչափ կ'աշխատէին պարսիկք՝ թէ և
 անօգուտ կերպով՝ խանգարել և ոչնչացնել
 Սահակայ և իւր բարեկամաց ձեռնարկը : Եւ
 յիրաւի՝ Ս. Սահակայ զերազանց անձնաւո-
 րութեան միջոցաւ՝ եկեղեցական բարձրագոյն
 աստիճանն այնպիսի կարեւորութիւն և հեղի-
 նակութիւն մի ստացաւ հոյ ժողովրդեան
 մէջ, որպիսի բնաւ ունեցած չէր յառաջն :

Յետ բաժանման Հայաստանի և կործան-
 ման թագաւորութեան, կաթողիկոսն էր միակ
 իրական կապն ազգին միութեան² : Ինչպէս
 որ երբայեցուց մէջ՝ գերութենէն վերջը՝ քա-
 հանայապետն էր ազգին զլուխը, այսպէս այլ
 Հայոց մէջ կաթողիկոսն էր՝ յետ բաժանման

1. Մովս. Խոր. Գ, ԿԳ, և անանուսն Combesis.
 hist. Monoth. cl. 289. — Ազգային ամենահին տե-
 ղեկութիւնն, որ է Ղ. Փարպեցուցն, այս մասին բնաւ
 յիշատակութիւն չի բնեք. նա Ս. Սահակայ զահրնկե-
 ցութեան միակ պատճառ կը դնէ՝ իրեն չի մասնակցիլն
 նախարարաց խորհրդին ընդէմ Արտաշիւր թագաւորին :

2. v. Gutschmid. Kl. Schr. III, S. 383.

Թագաւորութեան . և ինչպէս հրէից մէջ նա էր իշխան , և միանգամայն պատասխանատու և ներկայացուցիչ ազգին , այսպէս նաև Հայոց մէջ՝ կաթողիկոսն իրր թագաւորի փոխանորդ կը համարուէր : Նշանաւոր հանգամանք մի կայ , որ ըստ արտաքին երևութին այնչափ նշանակութիւն չունի , բայց Հայոց և ուրիշ ազնուապետական հասարակապետութեանց մէջ շատ կարևորութիւն կը արուէր , որ է՝ կարգն աստիճանի և տեղոյ նախարարութեանց կամ ազնուական տուներուն : Պատմական ամենահին աւանդութիւնն՝ թագաւորաց կ'ընծայէ զայն , զոր Արշակ թագաւորն (337—367) վերջին անգամ հաստատեց հանդիսաւոր կերպով¹ : Ընդհակառակն , Ս . Ներսիսի վարուց պատմագիրն՝ կաթողիկոսին կ'ընծայէ Հայոց իշխաններուն պատուոյ և աստիճանի գասակարգութիւնը , զոր իւր զրբին մէջ զեանդեր է : Արշակէն վերջը՝ Ս . Ներսէս նորոգեց իշխանաց գահոյքը , զոր հաստատեր էին հին թագաւորներն , և որոշեց նոցա իւրաքանչիւր կարգը թագաւորական սեղանին վերայ² : Ուրիշ նմանօրինակ իշխանաց ցուցակ մի եւս կը գտնուի Ս . Ներսիսի վարուց պատմու-

1 . Փաւստ . Գ , Բ :

2 . Սոփեբք հայկ . Զ , էջ 32 .

թեան ծանօթութեանց՝ մէջ, որուն հեղինակն Ս. Սահակ կը համարուի, իբր թէ պարսից թագաւորին հրամանաւ հաստատած լինի: Ինչպէս յայնի է, յետագայ Հայոց գաղափարին մէջ կաթողիկոսն՝ իբր եկեղեցական զուխ՝ թագաւորին տեղապահն էր: Ս'վ կարող է ուրանալ այն ամենամեծ սարքերութիւնը՝ որ կայր ընդ մէջ համեմատաբար համեատ և շափաւոր գրութեան Ս. Գրիգորի և նախկին կաթողիկոսաց՝ և ընդ մէջ նոխ և շքեղ կացութեան անկախ հայրապետաց, որպիսի էր յիրաւի Ս. Սահայն յետագայ ժամանակաց պատմութիւնն գիտցաւ նարարութեամբ բողարկել այս տարբերութիւնները, և նախկին ժամանակաց զէպրերը՝ Ս. Սահակայ միջոցներուն նորանոր տեսութեանց համեմատ՝ տարբեր լուսոյ մի մէջ գրաւ, և մեծաւ մատամբ կերպարանափոխ բրաւ զանոնք: Հետեարար մեծ բարեբախտութիւն մի համարելու է այնպիսի պատմական գրութեան մի գոյութիւնը, որ թէ՛ հին և թէ՛ միանգամայն նոյն ժամանակի յատուկ

1. Ս. Ներսիսի վարուց պատմութեան հրատարակիչն (Հ. Ղ. Վ. Աւիշան) կու տայ մեզ զայն իւր թանկագին ծանօթութեանց մէջ. (էջ 152-5). տես նաև Լանդուայի գիտազութիւնները (Collection II, p. 26).

ձկնումներէն ազատ եղած լինի : Այդ պատմական գրութիւնը փառաստուխնն է, որուն առած աեղեկութեանց շնորհիւ միայն կարող ենք վերցնել աւանդութեան և կեղծ պատմութեան քօղը, որ կը ծածկէ հայկական եկեղեցւոյ պատմութեան սկզբնաւորութիւնը, և զանել զոնեա մասամբ իւրք ստոյգ իրողութիւնները :

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Մ Ք

Ա.

Պէտք է խոստովանիմ, թէ Ս. Գրիգորի ի կետարիա բրած ուղևորութեան պատմութեան վաւերականութեան հակառակ՝ Գուաշմիցի բերած փաստերն բոլորովին համոզիչ չեն թուիր ինձ : Ամենէն աւելի ծանրակշիռ փաստն է ժամանակագրականն : Կետարիոյ հայրապետն Ղևոնդիոս առաջին անգամ կը յիշատակուի յամին 314 և վերջին անգամ 325ին : Նա չէր կարող 304 տարիէն յառաջ, ինչպէս ընդունուած է վկայարանութեան մէջ, իւր պաշտաման մէջ լինել : Տարակուսական է այն ենթադրութիւնն՝ որով երկար տարիներու հայրապետութիւն մի կ'ըն-

ծայուի թէ Ղևոնդիոսի և թէ Գրիգորի,
 թէպէտ բոլորովին ևս հերքել զայն կարելի
 չէ: Գարձեալ, Հայաստանի գարձն և առա-
 ջին եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնն մի և
 նոյն ժամանակի մէջ տեղի չեն ունեցած.
 վասն զի յետ գարձին Հայաստանի, որ պա-
 տահեցաւ գրեթէ 280ին միջոցները, բրմաց
 բուն և սաստիկ դիմադրութեամբ՝ կը սկսի
 յարձակումն ընդդէմ կոոց և մեհենից Աբ-
 տաշատու, Թորգանի, Անույ, Երէզ, Թիւ
 և Բազայասիճ աւաններուն, որ տեւց եր-
 կար ժամանակ: Ստոյգ է թէ շատ տարիներ
 անցան՝ մինչև որ այդ դէպքերը կատարուե-
 ցան, մինչ պատմիչն կը կցէ զանոնք իրարու
 ետև: Ըստ պատմութեան նոյն իսկ Ազա-
 թանդեղեայ, առաջին յարձակմամբ կարելի
 չեղաւ ատրել և կործանել, օրինակ իմն,
 Արտաշատու և Երէզ աւանին ամուր մեհեան-
 ները, որոնք յամառ դիմադրութեամբ կռուե-
 ցան: Արդ այս դէպքերէս վերջը միայն տեղի
 ունեցաւ Ս. Գրիգորի ուղեորութիւնն. ապա
 ուրեմն ամենէն ուշ պէտք է դնել զայն յամս
 285—290. հետևաբար Ղևոնդիոս գրեթէ
 30—40 տարի հայրապետ եղած կը լինի,
 որ շատ երկայն միջոց է: Բայց բոլորովին ևս
 անկարելի չէ այն, եթէ յիշենք — հին եկեղե-

ցիէն միայն օրինակներ մէջ բերելով — Նար-
կիսոսի՝ Էրուսաղեմոյ հայրապետին կամ Ս.
Աթանասի « աստուածահանոյ և բազմաժա-
մանակեաց քաղաքաւարութիւնները կամ
կեանքերը » : Գարձեալ, ուշ չէ գրած Գուա-
շմիզ՝ թէ Լուսուորչի ուղեորութեան սրա-
մութիւնն, թէ և մանրամասնութեանց մէջ
ընդհանրապէս մութ կամ նոյն խոյ գրուցա-
խառն գրութիւն մ'է, սակայն գլխաւոր մա-
սանց մէջ վաւերական յիշատակարանաց վե-
րայ հիմնուած է, ինչպէս է՝ Ս. Գրիգորի
ուղեկից իշխաններուն և եպիսկոպոսաց ա-
նուանց ցուցակն (Աղաթ. ձժԲ). նոյնչափ
արժէք ունի նաև Տրդատ թագաւորին ըն-
կերակցող իշխանաց ցանկն (անդ. ձԲԶ) :
Գուաշմիզ (Kl. Schr. III S. 391) հե-
տևեալ գիտագութիւնը կ'ընէ այս մասին .
« Կրկին անգամ յիշատակելն տէրութեան
մեծամեծները ըստ իրենց կարգին, զոր ու-
նին Տրդատ թագաւորին արքունեաց մէջ,
թուի թէ ուրիշ նպատակ չունէր՝ բայց միայն
շարժել ազնուականաց հետարբերութիւնը,
որոնք պիտի կարգային գլխաւորապէս նոյն
գիրքը, և միանգամայն կը ծառայէր — ուշ գը-

1. Θεόφροστοι καὶ πολυχρόνιοι πολιτεῖαι.

նելու է այս բանիս — առաջին անգամ ուղ-
ղակի և երկրորդ անգամ անուղղակի կեր-
պով՝ Ս. Գրիգորի փառքը մեծցընելու » :
Սակայն անհիմն կարծիք մ'է այս. վասն զի
ոչ միայն գրական գիւտ չէ այս՝ մի ո՛ր և է
արքունի գրան երիցու, որուն նպատակն ե-
ղած լինի ազնուականութիւնը շողովել, այլ
ընդհակառակն թագաւորական գիւտներէն
հանուած վաւերական տեղեկութիւնք են :
Սխալ է նոյնպէս Լազարոյի կարծիքն (անդ.
էջ 162), իբր թէ երկու ցուցակներն զա-
նազան ժամանակաց գրութիւնք են : Այն
նահանգներն, որոց վերայ կը հակէին սահ-
մանակալք, « հաւանականաբար » կորսուած
կամ ձեռքէ ելած չէին զէպ ի կետարիս եղած
ուղևորութեան միջոց. այլ անշուշտ յարմար
ժամանակ չէր նոցա՝ ընելու այն քաղաքա-
կան ուղևորութիւնը զէպ ի Գամրաց աշ-
խարհն, զի ճիշդ պատահեցաւ այնպիսի ժա-
մանակի մէջ, յորում Հոսիմայ և Պարսկաս-
տանի մէջ եղած յարաբերութիւնք լաւ վի-
ճակի մէջ չէին. հետեւաբար Ասորեստանեայց
և Միջագետաց կողմերուն սահմանակալք
կարող չէին թողուլ իրենց տեղերը :

Դարձեալ, թագաւորին զէպ ի Հոսիմ ը-
րած ուղևորութիւնը պէտք է աւելի կարևոր

շարժառիթ մ'ունեցած լինի, քան թէ լակ
ուրիշ աւելի հնազոյն Տրդատայ ուրումն ծա-
նօթ այցելութեան « ազօա յիշատակու-
թիւնն՝ » Ներսն կայսեր ժամանակը, յամին
66 յեա Քրիստոսի: Անտարակոյս վաւերա-
կան է յիշատակարանն. և որովհետեւ հայ
թագաւորին ընկերոջաց մէջ՝ իւր ուղեւորու-
թեան ժամանակ յաշխարհն հասովէական՝
նոյն հատուածին մէջ բաց ի Տրդատայ կը
յիշատակուին նաև արքեպիսկոպոսն Գրիգոր
(Լուսաւորիչ), իւր որդին Արիստակէս և Աղ-
բիանոս եպիսկոպոսն, հետևարար սոյն զէպիս-
կամ պատմութիւնս միայն Տրդատայ ժամա-
նակին կրնայ յարմարիլ (264—317): Մաք-
սիմինոս պատերազմեցաւ և յազթուեցաւ
Հայերէն, զորս Եւսեբիոս « արս ի սկզբանէ
բարեկամն և մարտակիցս կամ նիզակակիցս
Հասովայեցոց՝ » կ'անուանէ: Մաքսիմինոսի
մահուամբ (313) և յեա Կիրաղեայ մծա ե-
ղած պատերազմին (314), Կոստանդիանոս ի-
բօք տէր եղաւ աշխարհին, թէ և թողոյց
զԼիկիանոս իբր իրեն երկրորդ կամ կայսե-
րակից յարևելս. այն միջոց Կոստանդիանոս
սակաւ մի ժամանակ մնաց ի Լիւրիկէ, ի

1. * Ανδρας ἐξ ἀρχαίου φύλου τε καὶ συμμάχους
* Ρωμαίων (Eusebius, Hist. Eccl. IX, 8, 2).

Միրմիան և ի Սարգիկէ՝ տէրութեան գործերը կարգադրելու համար (Clinton. Fasti romani I, 368).

Կոստանդիանոսի և Հայոց մէջ եղած դաշնակցութեան մասին ամենէն աւելի հնագոյն և արժանահաւատ տեղեկութիւնն է Փաւստոսինն : Մէկ կողմանէ՝ Հոսովանց և Հայաստանի, և միւս կողմանէ՝ Պարսից Շապուհ Բ թագաւորին մէջ ծագած պատերազմին առթիւ (յամին 337) կը գրէ (Գ., ԻԱ). « Էւ օգնական և թիկունք լինէր (կայսրն) աշխարհին Հայոց. մանաւանդ զի զուխան յիշեալ զգաշանցն կոելոց զերզմանցն հաստատութեան, միշնորդութեամբ ի մէջ կայսերն կոստանդիանոսի և ի մէջ թագաւորին Տրդատայ եղեալ էր » : Այսպիսի պարզ տեղեկութիւն մի, որ կատարեալ կերպով կը համաձայնի ուրիշ ամենայն պատմական հանգամանաց, միայն քմահանոց կամքն կարող է կասկածաւոր համարել իբր ոչ պատմական : Ամենաբնական բան էր որ Հայերն, մինչդեռ անստոյգ զրութեան մէջ էին պարսիկ տէրութեան նկատմամբ, և դեռ թարմ էին իրենց մտաց մէջ Մարտիրոսի յարձակմանց յիշատակներն, մտանային սերախ քաջ և ճարտար իշխանին և պաշտպանին բրիտանէ-

ից, որ այնպէս ակներեւ Աստուծմէ օգնութիւն
 գտեր էր: Չի նայելով Գուաշմիդի կարծեաց,
 Հայաստանի համար այդ էր միակ ճշմարիտ
 և բանաւոր քաղաքականութիւնն: Բայց թէ
 արդեօք խաղաղութեան պաշտօնական դաշ-
 նագիր մի կայր՝ երկու դաշնակից ազգերէն
 ևս հաստատուած, թէ լոկ մտերմական հա-
 մաձայնութիւն մ'էր երկու դաշնագիր պե-
 տութեանց մէջ. այնչափ դժուարին՝ է որո-
 շել այդ բանը, որչափ որ սակաւ ժամանակ
 յառաջ Գաղղիոյ և Ռուսիոյ մէջ հաստա-
 տուած դաշնակցութեան խնդիրը: Բայց թէ հայ
 թագաւորն, իբր նիզակակից հռովմէական
 ժողովրդեան, քան զամէն արքունի նշանա-
 ւոր իշխանս աւելի բարձրագոյն տեղ և աս-
 տիճան գրաւեց և կայսերական արեւակից
 իշխանաց յատուկ բոլոր առանձնաշնորհու-
 թիւնները վայելեց, կր վկայէ մեզ հետեւեալ
 հրովարտական (Cod. Theodos. XI Tit. I,
 de annona et tributis) 1. « Ինքնակալ
 կոստանդիանոս Ա առ Պրոսկլիանոս. Բաց ի
 մերոց ստակականաց իրաց և յեկեղեցեաց կա-
 թողիկեաց և ի տանէ հոշակելոյն բարեյի-
 շատակ Եւսերեայ՝ նախկին բղեշխի և հրա-
 մանատարի հեծելոց և հետեակաց և Արշա-
 կայ արքային Հայոց, ո՛չ որ ըստ հրամանի

մերում ի մեծամեծսն վայելեացէ ի հասոյթս
 քնասանեկան գոյից¹ » : Հրովարտակն գրուած
 է առ Գ. բղեշխութեամբքն Ա. Կոստանդիա-
 նոսի և Լիկիանոսի (345 թուականին). իսկ
 գրութեան տեղը նշանակուած է Կոստանդնու-
 պոլիս, որ շատ կասկածելի է յիրաւի, և
 կը պակսի հրովարտակին միւս օրինակին մէջ
 (Cod. Just. X, 16, 4). Գարձեալ անհիմն
 է այն գծուարութիւնն, զոր կը գտնէ վա-
 ըուած Արշակ անուան մէջ : Ինչպէս որ միւս
 անուններն այլ՝ զորս Գողթրուա և վալուա
 կասկածելի կը համարէին, որ են՝ Եւսեբիոս
 և Գասիանոս, ստոյգ և պատմականք են՝
 ըստ ցուցման Հէնելի (Hänel, Sp. 1042
 N. i) : Արդ, ինչպէս ամէն մարդ կը տես-
 նէ, յիշեալ Արշակն ուրիշ որ չէ՝ բայց Տըր-
 գաս թագաւորն. այսու կ'ապացոցուի՝ թէ
 հայ արշակունի պահլաւք, իբր մէկ ճիւղն
 չորս պահլաւունի արքունի տանց, թէ՛ սալո-
 թութեանց և արքունի պերճութեան և ազ-

1. Imp. Constantinus A. ad Proclianum: Præter
 privatas res nostras et ecclesias catholicas et do-
 mum clarissimæ memoriæ Eusebii ex consule et
 ex magistro equitum et peditum et Arsacis ré-
 gis Armeniorum, nemo ex nostra jussione præ-
 cipuis emolumentis familiaris iuветur substan-
 tiæ.

նուականութեան աստիճաններուն մէջ, և թէ միանգամայն անուանակոչութեան մէջ, ճշդիւ կը հետեւէին իրենց նախահարց՝ հին պահլաւունի արքայից արքաներու օրինակին: Ինչպէս որ զրամներուն վերայ Միհրդատ Ա (171-138)՝ կը կոչուի Արշակ Եսլիփան, Միհրդատ Բ (123-88)՝ Արշակ Թեօս Եւերգեաւ, Եսլիփան փիլեւլէն, և կամ Ուրոզէս (57-37)՝ Արշակ փիլոպատոս Գիկէօս Եսլիփան փիլեւլէն. այսպէս նաև շորս հարիւր տարի վերջը իրենց յաջորդն Տրդատ, ժառանգն հայկական երկրորդ ճիւղի աթոռոյն, հասլմեական պետութեան հետ ունեցած պաշտօնական յարաբերութեանց մէջ կարող էր կոչուիլ Արշակ (հաւանականաբար՝ Արշակ Եւսերիոս փիլոսոմէոս, և կամ նման ինչ):

Տրդատայ ուղեորութեան մասին գէտ ի Հոսլմայեցոց աշխարհը՝ հետեւեալ կերպով կը գրէ հայերէն՝ Ազաթանգեղոսն (ձԵԶ). « Ընդ ցամաք և ընդ ծով փութացեալ աճապարէին, մինչ երթային հասանէին յաշխարհն Իտալիացոց և յերկիրն Գաղմատացոց ի Թաղաւորական քաղաքն Հոսլմայեցոց »: Հայաստանի դարձին պատմութեան

1. Յունարէնն լի է վրիպակներով:

բարեմիա հեղինակին ունեցած գաղափարներն արեմտեան աշխարհագրութեան մասին, յիբաւի փոքր ինչ մութ և անօրոշ են. սակայն բացարձակ հարկ չի կայ « թագաւորական քաղաքն Հոսթմայեցոց » բացատրութեամբ հասկանալ միայն Հոսթմ քաղաքը և կամ Նոր-Հոսթմը (որ տակաւին շինուած չէր այն գաշինքը զնելու միջոց) : Յայանի է թէ « Իտալիացոց աշխարհին » մեկնութիւն մ'է անմիջապէս մօտը կցած բացատրութիւնն « յերկիրն Գաղմասացոց », զոր խելամբռուշրեամբ (per synecdochen) կարելի է հասկանալ իբր կուսակալութիւն Լիւրիկէի « praefectura per Illyricum » (հմտաւ. Լանդուա, Հաւար. Բ, 188) : Հեակարար « թագաւորական քաղաք » կոչուածն պէտք է լինի պատահական և առժամանակեայ բրնակութիւնն ի Սարդիկէ (Sardique Sophia). սպա ուրեմն սոյն քաղաքիս մէջ տեղի ունեցաւ մեծին կոստանդիանոսի և Ս. Տըրդատայ տեսութիւնն : Յունարէն Ազաթանդեղոսն հեակեալ կերպով կը պատմէ. « Եւ զայսոցիկ պատմեցաւ իսկոյն յարբունական պալատանն : Չոր լուեալ կարի յոյժ աստուածապաշտ արքայն և պատուականագոյնն թագաւորաց կոստանդիանոս և արբեպիսկո-

պոսն, որ հանապազ մտանէրն (և կայր) յա-
պարանս նորա¹, որում անուն էր Եւսե-
բիոս, մեծաւ պատուով և սիրով ելին նոցա
ընդ առաջ, և անդէն ի տիեզերական քաղա-
քին պատրաստեցին իջեւանս, զի հանգիցեն
յերկարութենէ հանապարհին: Ապա զարմա-
ցեալ աստուածաւէր կայսրն (երկու վերջին
բաւերը շատ խեղճ կերպով կը թարգմանէ
յոյնն, ծ Թεοφιλέστατος Καΐσαρ) Կոստան-
դիանոս՝ քաջալերեաց զթագաւորն Տրդատ ա-
սելով. Ո՞րպէս առ քեզ սքանչելիքն Աստու-
ծոյ եղեն, եղբայր: Եւ նա պատմեաց զա-
մենայն աստուգութեամբ առաջի կայսերն, զ՛առ
ի յԱստուծոյ եղեալ մարգարտութիւնն (և
զպատուհաս ընկերոյն ի կերպարանս անասնոց՝
պատմեաց առանց ամօթոյ, և զվկայիցն նա-
հասակելոց զհամբերութիւն²) և զամենայն

1. Այս տեղ զարձեալ յոյնն նոյնչափ կը կազայ իւր
թարգմանութեան մէջ, որչափ որ Էմին 2---+-չ-յին
մէջ՝ ընդարձակօրէն թարգմանելով զՓաւստոս (հմեա.
A. p. 503): — «Եւ կայրապետն մեծ արքեպիսկոպոսն
աջարկամուս դրանն» կը թարգմանէ յոյնն. «καί ὁ
ἀρχιεπίσκοπος εἰσπορευόμενος ἐν τῷ αὐτοῦ παλατίῳ
πάντοτε».

2. Սոյն փակագծերու մէջ գրուածն հին ասոց յղ-
բիւրէ ասնուած է, այլ անտարակոյս խմբագրին յա-
ւելուածն է: Եւս նոյն ժամանակի արժանահասաւս պատ-
մութիւնը իտաներու Վլադարչագատի սքանչելւոյցօք զԵ-
րոյցին հետ, հարկ էր հետեւարար Հայաստանի մէջ պա-

գործեալսն մի ըստ միտջէ բարոգեալ պա-
 րայտլ, և զոր անդէն իսկ յանդիման կայ-
 սեր կացեալ զմեծն Գրիգոր ցուցեալ, « Այս
 այն այր է, ասաց, յորոյ ի ձեռն ծանեար
 մեր զմարդասիրութիւնն Աստուծոյ, և վասն
 առնն ժուժկալութեան և համբերութեան և
 նշանացն և զարմանալեաց նուազ գործեցե-
 լոց », : Վասն որոյ զարմացեալ յոյժ աս-
 տուածայինն կոստանդիանոս կայսր և խո-
 նարհնցուցեալ զանձն, անկաւ առ ոսոս սրբ-
 րոյն Գրիգորի, զի օրհնեսցի ի նմանէ. և
 ըստ պատշաճի մեծարեալ զնա իբրեւ զխոս-
 տովանոց Քրիստոսի, և զՏրդատ արքայ ըն-
 կալաւ եղբայրական սիրտլ, և իբրև զեղբայր
 համաշունչ և հարազատ սիրեաց զնա, մա-
 նաւանդ տեսեալ զնա քրիստոսասէր՝ գաշինս
 ընդ նմա կռեաց, միջնորդ կալեալ զոր ի
 Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս զհաւատսն, որ-
 պէս զի անխախտ (անթերի, ἀπαρλείπτως)
 կայցէ մնացէ մինչ ի սպառ բարեկամութիւնն՝
 ի մէջ թագաւորութեան նոցա. և հաստա-
 տեաց զարքայն Հայոց ևս քան զևս ի խոս-
 տովանութեան սրբոյ Երրորդութեան » :

ասեալ Նշանաւոր իրողութեանց հետ յիշատակել նաև
 Փայլանեայ և Հաբիսիմեանց պանծալի նահատակու-
 թիւնը :

Քան զայս աւելի յատակ, որոշ և արամա-
բան պատմութիւն չէ կարող լինել, յորում
չերեիր բնաւ ոչ մի հետք այն սոխորական
խարդախութեանց, որոնք յատուկ են բարե-
պաշտ գրոյցներ յօրինողներուն: Ի բաց ա-
ռեալ խմբագրողին վերոյիշեալ փոքր և անվնաս
յաւելուածը, պատմութիւնն ըստ ամենայնի
վաւերականութեան կնիքը կը կրէ վերան:
Ով որ կը յիշէ, թէ ինչպիսի շափազանց
ազնուութեամբ և շքեղ մեծարանօք կ'ընդու-
նուէին սոխորաբար արեւելեան հոսովէական
արքունեաց մէջ՝ կովկասու փոքրիկ վայրենի
ազգաց բրիտանեայ ծաղրական իշխաններն
և կամ Ղրիմու փոքրիկ թագաւորներն, իս-
կոյն կը պարզուի մտաց առջև, թէ Տրդատայ
եղած վայելուչ՝ այլ ոչ բնաւ տարօրինակ
ընդունելութիւնն՝ ըստ ամենայնի իշխանական
սոխորութեան համաձայն էր: Այլ նոյն իսկ
ստից համբոյրն, որով կոստանդիանոս պա-
տուեց զԼուսաւորիչ՝ իբր սուրբ խոստովանող
մի, բնաւ տարօրինակ բան չէր մի այնպիսի
իշխանի համար, որ ի Նիկիա կայսերական
սեղանին հրաւիրեց եպիսկոպոսները, և խոս-
տովանող վկայից դատարկ ակնակապիճները
համբուրեց, և որ ի մեծ շինութիւն Նիկո-
ղայոսի Ալամաննեայ՝ քահանայապետական

պաշտօնան գրասեպին՝ իբր թէ ծանուցեր է.
 « ὡς εἰ αὐτόπτης ἐπισκόπου γάμον ἀλλότριον
 διορύττοντος γένοιτο, συγκαλύψαι ἂν τῇ πορ-
 φυρίδι τὸ πορανόμως γενόμενον ὡς ἂν μὴ βλά-
 φη τοὺς θεωμένους τῶν δρωμένων ἢ ὄψις » .

Իսկ արքունի գրան եպիսկոպոսի մասին՝
 հայ Ազաթանդեղոսի ընթերցուածն « Սեդ-
 րեսարոս », յայտնապէս միջին դարու մէջ ե-
 դած խանդարում մ' է, ինչպէս համոզիչ
 փաստերով ցուցուց Տէր Միքելեան¹ (Հայաս-
 տան. եկեղեցին և Բիզանդ. ժող. պարա-
 դայք) : Ազաթանդեղոսի պատմութեան ըն-
 արեւադայն ձեռագիրն, որ կը գտնուի Պա-
 րիսու ազգային գրասան մէջ, յունին պէս
 « Եւսերիս » ունի : Բնականաբար սա այլ
 որ չէ՝ բայց միայն Եւսերիս նիկոմիդացին,
 կոստանդիանոսի բարեկամն և ազգականն,
 զոր յաճախ կը գտնեմք նորա արքունեաց
 մէջ և որ մահուան անկողնին վերայ մկրտեց
 զինքը : Հարկ է ուշ դնել թագաւորին խոս-
 քերուն. « Յաղագս առնն . . . նշանացն և
 սրանչեւեաց ի ձեռն նորա եղելոց » : Սո-
 ցումենոս, որ ինքն միայն բոլորովին անկախ

1 : Միայն թէ պէտք չէր որ ստարան Չենորայ գիտ-
 նականօրէն բնաւ արժէք չունեցող պատմութիւնը գոր-
 ծածէր :

Ազգաթանգեղոսէ տեղեկութիւն կու տայ մեզ
 Հայաստանի դարձի մասին, կ'ըսէ (Բ, Ը).
 « զՀայս դարձեալ ուսոյ նախ առաջին լեալ
 բրիտանեայս. զի ասի զՏրդատայ՝ զիշխանէ
 ազգին այնորիկ՝ ի ձեռն աստուածանշան
 սրանշեղեաց աս ասն իւր՝ իսկ և իսկ հա-
 ւատացեալ ի Ֆրիատս, և միտլ քարոզու-
 թեամբ սրատուիրեալ ամենայն իշխեցելոց
 իւրոց զնոյն և զմի հաւատս սրաշուէ՝ » :

Մինչև ցարդ ըսածներնուս իբր եզրակա-
 ցութիւն կարող ենք հաստատել, թէ բոլո-
 րովին վաւերական է Տրդատայ և Գրիգորի
 յարբունիս կոստանդիանոսի բրած ուղեորու-
 թեան սրատութիւնն. և այսպէս նաև Հա-
 յաստան յամին 344, հաւանականաբար
 Սարգիսէի մէջ, խաղաղութեան և միաբա-
 նութեան դաշն կաեր է Հասիմայ հետ, որ
 տեւեց մինչեւ 363 տարին :

1. 'Արմենիոս ձե՛ քάλιν πρότερον ἐπιθυόμην χρισ-
 τیانισαι· λέγεται γάρ Τηριδατήν τόν ἡγούμενον τούτου
 τοῦ ἔθνους ἐκ τινος παραδόξου θεοσημαίας συμβάσης
 περὶ τόν αὐτοῦ οἶκον ἅμα τε χριστιανόν γενέσθαι καί
 πάντας τοὺς ἀρχομένους ὑφ' ἐνὶ κηρύγματι προστάξαι
 ὁμοίως θρησκαεῖν » .

Մինչև այս անդ ըրած ուսումնասիրութեանս մէջ զիտմամբ զանց ըրի յիշատակել հայկական եկեղեցւոյ ամենահին վկայութիւնը . որ է՝ Եւսեբիոսի եկեղեցական պատմութեան այն բացատրութիւնը , յորում կ'ըսուի (2, 102). « Նոյնպէս և առ Հայս զրեաց թուղթ վասն ապաշխարութեան , սրոց եպիսկոպոս էր Մերուծան¹ » : Սոյն թղթոյս գրողն էր Ազբեսանդրիոյ հայրապետ Գիսնեսիոս (248—265). ս'ը կը գտնուէր ապա սորա ժամանակակից Մերուծանայ եպիսկոպոսական թեմն : Ըր—կուիէն կը համարի զնա Սերաստիոյ մեարատղիա , հետեւեալ տկար սրտածառարանութեան վերայ հաստատուած . « Աւելի փոքուն՝ քան Մեծ Հայոց , ուստի և Սերաստիա մայրաքաղաքին եպիսկոպոս էր Մերուծան՝ երրորդ զարու կիսուն² » : Սերաստիոյ , Սերաստապոլսոյ , Նիկապոլսոյ , Սասաղայի և Ա

1. Καί τοῖς κατὰ Ἀρμενίαν ὁσαύτως περὶ μετανοίας ἐπιστέλλει ὧν ἐπισκόπουε Μερουζάνης.

2. Armeniæ utique minoris potius quam maioris, adeoque Sebastes metropolis sæculo tertio medio episcopus erat Meruzanes. (Le Quien, O. Chr. I, 419).

Հայոց ուրիշ եպիսկոպոսանիստ քաղաքաց եպիսկոպոսներու ցանկերը համեմատելով իրարու հետ՝ կը գտնենք որ արդէն Գ, Դ և Ե դարուց մէջ, յիշեալ տեղեաց առաջնորդը՝ որչափ որ զխանք՝ բոլորն այլ յոյն — հռոմէական կամ Աստուածաշնչի բնիկ անուններ կը կրեն. նոյնը կարող ենք ըսել նաև Մելիթսիների թեմին համար: Ապա կը հետևի աստի, թէ Մերուժանայ եպիսկոպոսանիստ քաղաքը պէտք է փնտռել մեծ Հայոց մէջ, որովհետև « Մերուժան » անունն իսկ բնիկ ազգային է և հայկական: Սոյն անունը կը կրէր նաև այն պարսկամոլ ուրացող արժրունի իշխանն, որուն համար կ'ըսէ Փաւստոս՝ « մի ոմն ի նախարարաց մեծամեծացն Մերուժան անուն արժրունի » (Գ, ԻԳ): Զուր տեղ փնտռեցի ուրիշ Մերուժան մի հայկական հին գրականութեան և պատմութեան մէջ:

Թայտնի է թէ սոյն անունս յատուկ և յայտարար է այն հին նախարարական ցեղին, որ Սենեքերիմէն սերեալ կը համարուի: Արժրունիք կը բնակէին և կ'իշխէին ի բնէ մարական՝ Վասպուրականի մէջ, զոր միայն Տիգրան՝ արքայից արքայն կամ իւր նախորդ-

1. Ար կը գտնուեն Արտագասեն—Արտագաստականի:

ներէն մին՝ միացուց տէրութեան հետ : Մոյն հարաւ—արեւելեան նահանգը միշտ իրեն առանձին գոյութիւն մ'ունեցեր է քաղաքականօրէն : Շատ վերջը, ամիրապետներու ժամանակ, երբ Հայաստան ազատեցաւ արարացոց իշխանութենէն և հաստատուեցան բազրատունի արքայից արքայք (βασιλεις βασιλέων), ի նմին ժամանակի կ'իշխէին նաև Արժրունիք վասպուրականի մէջ՝ իբր անկախ փոքրիկ թագուորք (reguli), զոր յոյնք՝ իշխան վասպուրականի¹ կը կոչէին : Անապատայտ Մերութան եպիսկոպոսն այլ Արժրունեաց ցեղին շառաւիղ մ'էր :

Գծրախաւար Ազատանդեղոսի Հայոց դարձի պատմութիւնն կը լռէ բոլորովին հարաւ—արեւելեան կողմերու մասին : Հաւանականաբար այն գաւառներուն դարձն եղեր է Ասորոց կողմէն (Եղեսիա կամ Մծրին), շատ աւելի կանուխ քան աշխարհին միւս գլխաւոր մասն, և այսու միայն կարելի է բացատրել Մերութան եպիսկոպոսին գոյութիւնը վաղ իսկ յամին 250 .

Եպիսկոպոսաց ամենահին ցուցակն՝ զոր

1. Ἄρχων Βασπαρακικά (Constant. Porph. III, 187, 15), և կամ, ἄρχων τοῦ Ἀσπυρακῶν ἡγουν τοῦ Βασπαρακῶν (Constant. Porph. I, 687,4).

ունինը ձեռքերնիս՝ է այն որ կը գտնուի
 Եղիշէի վարդապետի գրոց մէջ (Պատմ. վար-
 դանայ, ևն, հրատ. ի վենետիկ, 1893)
 յամին 450. Եպիսկոպոսաց թիւն բարձրա-
 ցեր է 17ի (ի միասին առած նաև կաթողի-
 կոսը), մինչ Ազատանդեղոսի գրոց մէջ մի-
 այն 12 հաս կը յիշուին: Վաստայրական
 աշխարհին կը պատկանին չորս հեռուեալքն.

- Ա. Եպիսկոպոսն Մարգաստանի,
- Բ. Եպիսկոպոսն Արժրունեաց,
- Գ. Եպիսկոպոսն Ռշտունեաց,
- Դ. Եպիսկոպոսն Անձևացեաց:

Տարակոյտ չի կայ թէ Դ գարուն մէջ տա-
 կաին գոյութիւն չունէր Ռշտունեաց եպի-
 սկոպոսական թեմն, որովհետև Ս. Յակոբայ
 մծրնացոյ ժամանակ զևս բոլորովին հեթա-
 նոս էին նոյն գաւառին բնակիչք. հաւանա-
 կանարար յառաջն բովանդակ նահանգին մէջ
 մէկ եպիսկոպոս միայն կայր, և սա էր նիշդ
 Մերութանն:

Ապա կրնանք հետևցունել՝ թէ այս 17
 եպիսկոպոսներէն

- 1) 12 հասար հաստատեր է նոյն ինքն
 Ս. Գրիգոր,

2) 4 հատ վասսայութեանի եպիսկոպոսունք էին ,

3) իսկ մէկն այլ հեռաւոր դաւառի մի եպիսկոպոս էր (Թերևս Մոկաց) :

Սակայն աւելի մանրամասն քննութիւն մի կը ցուցընէ , թէ շատ սխալ է սոյնպիսի կազմութիւն մի : Աշխարհադրօրէն 13 կայուն եպիսկոպոսունք այս կերպով կը բաժնուին .

Վ. ԱՅՐԱՐԱՏ

{	1 Բաղրեանդ ,
	2 Բասեն ,
	3 Վանանդ ,
	4 Ամատունիք :

Բ. ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ

{	5 Տարոն ,
	6 Մանազկերտ ,
	7 Բզնունիք ,
	8 Տուրուբերան ,
	9 Մարդ-Աղի ,
	10 Ասլահունիք :

Գ. Եպիսկոպոսք
ամբողջ նահանգաց .

{	11 Տայք ,
	12 Սիւնիք ,
	13 Մոկք :

Ինչպէս կը տեսնուի , կատարեալ ցուցակ

